

र्जवमुपयाति॥ अतस्तंक्रममुत्सृज्य यत्र तत्र स्थितानां सूत्राणां प्रयोगार्थमेकत्रमेलनं आजु
 करणमेलनेन अजुंकूर्वे इत्यर्थः॥ किंलक्षणं सारस्वतीप्रक्रियां॥ नातिविस्तारं॥ न विद्यते अतिविस्त
 रः शब्दवाहुल्यं यत्र सानातिविस्तारः॥ तां॥ त्रितेन शब्दवाहुल्यमेव निरस्तं नार्थवाहुल्यं स तु
 शब्दस्य विस्तर इत्युक्तत्वात्॥ अल्पं शब्दवहुल्यं भवति ननु महाकार्यारिंभे तत्रायसं
 भावना स्यात्॥ अत आह॥ किं कृत्वा अजुंकूर्वे इत्यत आह॥ परमात्मानं प्रणमेति॥ अत तीत्यात्मा
 परमश्चासावात्मा च परमात्मा जगद्वापको विरेव॥ पूतात्मा परमात्मा चेति सहस्रनाममध्ये य
 तत्वात्॥ तं प्रणम्य सर्वोपप्लवनाशकारके परमात्मनि नमस्कृते कृतो तत्रायसंभवः॥ अतस्तं प्रण
 म्य॥ प्रकर्षेण कायवाङ्मनोभिर्नत्वा अत्र प्रकर्षवाचिनः प्रशब्दस्य प्रथमं प्रयोगो मंगल
 पल न्यते॥ मंगलाचरणं तु शिष्टाचारमूलं॥ यथानित्येशब्दार्थसंबन्ध इति वक्तव्ये

दार्थसंबंध इत्याह स्मकात्पापनः॥ तथा च॥ वृद्धिरादै च इत्यत्र वृद्धि शब्द आदौ प्रयुज्य
 याणि नेर्मंगलाचरणे॥ त्वेव मिरुपियं धादौ प्रशब्द प्रयोगः॥ ननु प्रयोजनमनुदिनम
 वर्तते इत्यतः॥ कथमाचार्यः निप्रयोजने यंथेव वर्तते॥ अत आह॥ कस्यैवालधी वृद्धि सिद्धये श
 च॥ वलंति लंति दुर्वेधात् अर्थादिति वालाः॥ आवुत्पन्नास्तेषां धी वृद्धि व्युत्पत्तिः॥ वृद्धि बहुतरा तस्याः
 सिद्धिर्निव्यतिः॥ तस्यै॥ सरि स्वन्ती प्रयोगां अजु कुर्वे इति वाक्यार्थः॥ वाल बुत्सं त्यादकस्य यंथस्या
 स्य परार्थत्वे पितृनिर्माणसमुत्पन्नसु रूतपुण्य रूपस्य फलस्य आत्मगामित्वात्॥ कुर्वे इत्यात्मनेप
 दप्रयोगो युक्त इव॥ नातिविस्तरा मिति नाकादित्वात् नमोत्र अनादेशाभावः॥ अथवान इति
 अनजनिषे धाथो निष्पातः॥ तेन सह समासः अरण्यो नीस्थानं फलति नै नै दुमवनमित्यादिप्र
 योगदर्शनात्॥ केचित्तु नेति पृथक् पदमेव मन्यन्ते॥ अत्रै केसरस्य त्याप्रनितानि सूत्रा

निसारस्वतानितसंप्रधिनीसारस्वतीतिव्युत्पत्तिमाश्रयंते॥इतिव्याख्यानेवृद्धिर्यस्याचामादिस्त
दृढं।वृद्धा इति प्रत्ययोदुर्निवारः स्यात्तन्मतेष्वप्रत्ययस्यदुर्निवारत्वात्।अनपेक्षणी
यं।तथासतिसारस्वतीयेतिभवितव्यंअनोनद्यतते।वालानांधीःवालंधीःतस्याःवृद्धिःसिद्धिरि
तिविग्रहेतादृश्याश्चमूढधियोवुद्धिरुक्ताभवेत्॥तस्मात्तुवालानांधीवृद्धिव्युत्पत्तिरित्येव
क्रिय युक्तं॥सारस्वतीप्रैयामहंकूर्वेइत्युक्तेपरकृतायाःस्वयंकरणमनूपयन्न।तस्मात्प्रक्रियामनू
यक्रजुस्त्वविधेयं॥अथनवीनामेवसारस्वतीसमाख्याप्रक्रियांकुर्वइतिकश्चिदाह।तन्मते।सू
त्रसप्तसतीयस्मैददौसान्तासारस्वती।अनुभूतिस्वरूपायतस्मैश्रीगुरवेनमः।इतिनागेंद्रपु
रीश्रीचरणैरुक्तत्वात्।इतीहविरोधःस्यात्।तस्माद्यथाहितमेवसाधीयः।अत्रप्रक्रियार्जववि
षयः।तेनवावृद्धिःप्रयोजनं।हेतुहेतुमहाद्भावःसंबन्धः।जिज्ञासुरधिकारीइतिविषयाद्य

नुसंबंधचतुष्टयंवेदितव्यं। ननुविस्तरः कथंनिरस्तोयस्मिन्सतिसाकल्येनशब्दज्ञानंस्या
 त्॥इतिसंकामपाकर्तुमाह॥ ॥इंद्रादयोपियस्यांतंनययुशब्दवारिधेः। प्रक्रियांतस्यकृत्स्न
 स्यन्तमेवक्तुंनरःकथं॥२॥इंद्रश्चंद्रःकाशीकाशःपिप्पलीशाकटायनः। पाणिन्यमरजेनेद्रः
 इत्यष्टौवैयाकरणाःअपि। यस्यशब्दवारिधेःशब्दसमुद्रस्यावारीणिधीयेयस्मिन्नितिवारिधिः
 समुद्रः। तस्यअंतं पारंद्रयज्ञयापरिष्टेत्तुंनययुः। नप्रापुःतस्यकृत्स्नस्यसमग्रस्यशब्दसमुद्रस्य
 प्रक्रियांशब्दबुत्पत्तिंवक्तुं व्याख्या। कर्तुंनरोवाचीनोमनुष्यःकथंक्षमःसमर्थोभवेदित्यस्यै
 ध्याहार्यः। अयमभिप्रायः। इंद्रादयोमहानुभावाःअपिलौकिकानांवैदिकानांचशब्दानांसाकल्येन
 समग्रत्वेनप्रतिपादनेशक्तानवभूवुः। ममपुनःकाकथा॥इदं सति किंवाल्मीकिव्याकुलीकरणा
 कारणेनवृथाविस्तरेणेतिप्रकृतिप्रत्ययादिनाकतिपर्यवसाधनमार्गदर्शनेनवाल्मीक्युत्पत्ति

सिद्धयेनातिविस्तरतयैव प्रक्रियाया अनुकरणं युक्तमिति ॥ ज्ञानेन प्रतिपदया दो निरस्तः ॥
 तदुक्तं हि बृहस्पतिरिन्द्रा यदिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदपञ्चानां शब्दानां परायणं प्रोवाच बृहस्प
 तिर्वक्ता इन्द्रश्चाभ्येतादिव्यं वर्षसहस्रं मध्ययनकालः ॥ तथानां तं जगामेति ॥ तस्माद्वथोक्तप्र
 कारेणैव प्रक्रियां अनुकुर्वदिति श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ २ ॥ संज्ञाविधानमन्तरेण प्रक्रियाक्रमो
 वालैर्दुर्विधः अपि अभिधानस्य मानं संज्ञासंग्रहप्रतिजानीते ॥ तत्र तावत्संज्ञासंख्यवहाराय सं
 गृह्यत इति ॥ तत्र तस्यां प्रक्रियायां तावत् आदौ संख्यवहाराय प्रक्रियोपयुक्ता यस्य व्यवहारा
 यस्य सम्यक् समानस्तरादिव्यवहारं स्नातुं तावदादौ संज्ञाभिधानं गृह्यते ॥ अल्पैरक्षरैर्वहुष्यकि
 मर्थं न यथा स्यात् ॥ तथा गृह्यत इत्यर्थः ॥ संख्यवहारो हि संज्ञानिवन्धन इति ॥ संख्यवहारार्थं संज्ञा
 संग्रहो युक्त एव ॥ तावच्छब्दः प्रसक्तैः संधिकार्यादिभ्यो व्यवच्छेदार्थेऽस्ति ॥ तत्र अदि वृद्ध
 ना ॥

परिगणितस्वरव्यंजनक्रममवलंब्यसमानसंज्ञासूत्रं प्रणयति॥ संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नि
यमश्चैव चाप्रतिषेधोधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते। संज्ञासूत्रमाह॥ अइउमलुसमानाः॥ अ
इउमलुसमाना इति षट्पदं सूत्रं। यदि द्विपदं सूत्रं यदि द्विपदं सूत्रं स्यात्तर्हि प्रथमं पदं पंचव
र्णात्मकं तत्र द्वंद्वः समासः स्यात्॥ तथा सति नित्यसुवसंधिः स्यात्॥ दुक्तं हि। संहितैकपदे नि
त्या नित्याधातूपसर्गयोः॥ नित्या समासे वा केतुसाविवक्षा मयेक्षत इति॥ तदोषपरिहाराय
पंचवर्णाः पंचैव सांकेतिकानि पदानि षष्टसमाना इति। सांकेतिकमाह॥ सूत्रे विभक्तिर्नैवास्ति
वृत्तौ सायनदृश्यते। एकत्वे बहुत्वे पुनस्तं सांकेतिकमुच्यते॥ इति सूत्रं षट्पदं सूत्रं शिष्टमन्यते।
सूत्रं हि वाक्यरूपं वाक्यं पदसमुदायात्मकं पदं च विभक्तं तमेवेति पदसिद्धौ विभक्तिः कल्पनी
या॥ तस्मादिह प्रतिवर्तते प्रथमैकवचनं सिरवसेयः। धंदोवत्सूत्राणि भवन्ति इति सूत्राणां धं

दत्वा त्रध्वां दसः सिलोपोऽस्तव्यः॥ अथवा अकारादिवर्णानां संकेतिकेनावयवेन विभक्तिलो-
 पः निर्गूहं हि लौकिक प्रयोगनिष्पन्नये संकेतमात्रं त्वमाचार्येण सूत्रार्थं विवृणोति॥ अनेन प्र-
 त्याहारग्रहणा यववर्णः परिगण्यते। तेषां समान संज्ञा च विधीयते इति। अनेन अइउमलु समा-
 ना इति सूत्रेण प्रत्याहारग्रहणा र्थं वर्णानि ते ~~व~~ परिगण्यते। परिपाद्या। अनुक्रमेण गणन-
 या प्रकाश्यते। परिगणितानां च तेषां समान संज्ञा विधीयते। विधीयत इति विधानसामर्थ्या संज्ञा-
 मुख्या वर्णपरिगणनं तु संज्ञा विधानां गमागतमेवेन वाक्यभेददोषः। प्रधानभेदे हि भेदः संपद्य-
 ते॥ अथवा सकृदुच्चारिता एव अइउमलु वर्णा वर्णपरिगणने संज्ञा विज्ञाने च तत्रैवैवोपयु-
 क्तं त इति न वाक्यभेददोषः। तच्चोक्तं भर्तृहरिणा॥ आवृत्तिशक्तिभिन्नार्थे वाक्ये सकृदपि श्रुते।
 लिङ्गाद्वा तत्र धर्माद्वा विभागे व्यवतिष्ठते। इति। प्रत्याहाराणामपि संज्ञा रूपत्वात् तदौपयो

गिकत्वाच्च। वणपिरिगणनं संज्ञासं ग्रहमभ्येनाकांशतांशुवमिति मंतव्यं। समानादिति बहुवच
ननिर्देशात् अइउमलृषु प्रत्येकं समानसंज्ञा अवसीयते समानादिति बहुवचनं प्रषुवणात्का
रइतिकारप्रत्ययाभावसंकेतादावहुलकादासिद्धः॥ अइउमलृइति त्रसंधिवरणो विवक्षाका
रणमाह॥ नैतेषु सूत्रेषु संधिरनुसंधेयेषु विवक्षितत्वात् विवक्षितस्तु संधिर्भवितीति नियमा
त्। एतेषु उक्तवक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु संधिर्न अनुसंधेयः। न कर्तव्यः। कस्माँ अविवक्षितत्वात्। त्र
वक्तुं कथितुं इष्टं वांछितं विवक्षितस्य भावो विवक्षितत्वं। न विवक्षितत्वं अविवक्षितत्वं त
स्मात् एये ओ औ संध्यक्षराणि। अइए। ए अय्। उ ओ। इत्यादि सूत्रैः संधौ विहिते अन्यादीनां
समाससंज्ञाभाभूतइत्यत्र अविवक्षितं तस्मात् एतेषु सूत्रेषु संधिर्न विवक्षितः किंतु। प्रसा
हारग्रहणाय वणपिरिगणनं विवक्षितमित्यर्थः। अइ उं ति पाणिनिना कृतं। अवण् एइति
सूत्रं।

कुमारोपि सूत्रं कृतवान्। तु पुनः विवक्षितः एव कथितुं वांछित एव संधि भवतीति तस्माद
 पिसंधिर्नकार्यः। हे त्वं तरमाह लौकिक प्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च इति॥ लौकिक प्रयो
 गाणां अनादि वृद्ध व्यवहारप्रतिसिद्ध प्रयोगाणां निष्पत्तये व्युत्पादनाय समयमात्रत्वं संकेतमा
 त्रत्वं तस्माच्च संधिर्नकार्यः। केवलं समयमात्रं। तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्॥ अथ लोक भावः लौकि
 काः वालास्तेषां प्रयोगनिष्पत्तिव्युत्पत्तितत्त्वं सैद्दहवाल व्युत्पत्त्यर्थः। संकेतमात्रत्वमस्तीति एतेषु सूत्रे
 षु संधिर्नकार्य इत्यर्थः। वाल व्युत्पत्तये परिगणितेष्वकारादिषु सांकेतिक विभक्तापदत्वमिति स
 मयमात्रत्वं स्पष्टमेव। यथा वृद्धिरादै जितिकुत्वाकरणं पाणिनेरिध्ना संकेतस्तथा त्रापीति मंतव्यं।
 समानप्रदेशाः समानाद्देशो धातो रित्येवमादयः। ननु यथापरगणिना मेव अइउमलृ वणानि
 समानसंज्ञाविधानात् नद्यादिषु दीर्घकारस्य समानसंज्ञाभावात्। अमृशसोरस्येत्यकारलोपो

नस्यात्। तेन रूपसिद्धिर्न भवेदित्येतदर्थं सूत्रांतरमवतारमिति। रुस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णा
इति॥ सूत्रार्थं विवृणोति। एतेषां अइउजलुवर्णानां रुस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परमन्योन्यं सवर्णाभि
एते। विजातीयेषु रुस्वदीर्घप्लुतेषु सावर्ण्यनिषेद्धं परस्परमित्युक्तं। समानानामेव रुस्वदीर्घ
प्लुतभेदाः सवर्णा इति सापयितुं एतेषां मित्युक्तं। अन्यथा हरये इत्यत्र सवर्णे दीर्घः सहेत्यस्य
प्राप्तिः स्यात्। वृत्तिरुक्तापि। अवर्णा इति सापयितुं एतेषां मित्युक्तं। अवर्णविज्जाः स्वराः। इवर्णा
यत्तु मुखेणो वित्त्वमित्यादिषु कारादिषु वर्णव्यवसुरमुपसंधाय वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणमिति
परिभाषा समर्थिता। एतेषु वरुस्वादिभिः परस्परं समानत्वात् समानसंज्ञाया मन्वर्थता वसीय
तत्याशयः। ननु रुस्वादीनां सावर्ण्यमुक्तं ते त्वनुपदिष्टा कथं बाले शतित्याः इत्यत्र आह। लोकांशे
षस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति। ततो लोकत एव रुस्वादि संज्ञाज्ञातव्या। लोकांशेषस्य सिद्धिर्यथामा

६

रुखः ४

तरादेरिति सूत्रेण भगवती सरस्वती आह। शेषस्यानुक्तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिलोकात्शास्त्रांतरात् इ
तियं भांते शास्त्रांते सारस्वतसमाप्तौ वन्तः कथं पिब्यन्ति। तस्मात्लोकत एव अन्यथा करणा
देव रुखादि संज्ञा आदि शब्दादुदात्तादीनामपि संज्ञाज्ञातव्या। लोकतः प्रसिद्धा एव रुखादि संज्ञा
बालव्युत्पत्तिं अनुवदति। एकमात्रो द्विमात्रो दीर्घः त्रिमात्रः प्लुतः॥ उक्तं च शि-
क्षायां॥ एकमात्रो
भवेद् द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यंजनं चा द्विमात्रकमिति। वायस्तु मात्रां
वदति द्विमात्रां वायसो वदेत् त्रिमात्रां च शिखीवृया न कुलस्त्वर्द्धमात्रकमिति॥ रुखादीनामा
वांतरभेदानाह॥ एषामन्येषु दात्तादिभेदा इति। एषां रुखादीनां रुखदीर्घप्लुतानामन्येषु
दात्तादयो भेदाः संज्ञातिविशेषः। तत्स्वरूपमाह। उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः। नीचैरनुदात्तः। स
माहुरः स्वरितः। इति उच्चैः स्थान उच्चार्यमाणेन य उपलभ्यमानो वर उदात्तः। नीचैः स्थान

उच्चार्यमाणतय उपलभ्यमानो यो वर्णः स अनुदात्तः। उदात्ता अनुदात्तयः समवृत्तिः समाहारः
 स्वरित इत्युच्यते। कचिस्ममवृत्या स्वरित इति पठंति। तथा त्रुस्वस्वरे समवृत्तिर्या ह्य अत्र उ
 च्चतानी चते इष्टस्थाना पेक्षया ज्ञातव्या। अन्यथा अतिप्रसंगदोषः स्यात्। रुस्वः। सवर्णे दीर्घसि ह॥
 दूरादाह्वाने देषु तः। इत्यादयो रुस्वादिसंज्ञाप्रदेशाः। समानानां रुस्वदीर्घप्लुतत्वेन त्रिविधत्वं
 रुस्वदीर्घप्लुतानां पृथक् उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन त्रिविधत्वं। एवं नवप्रकारत्वं नवप्रकार
 स्य सानुनासिकनिरनुनासिकत्वेन द्विविधत्वं। एवं त्रिउज्जलवर्णाः। अष्टादशभेदानुगृह्णंति।
 वर्णे दीर्घो नास्ति इति ज्ञातव्यं। एषे ओ औ संध्यन्तराणि॥ पंचपदं सूत्रं। अनेन प्रत्याहारग्र
 हणाय वर्णाः परिगण्यन्ते। तेषां संध्यन्तरसंज्ञाविधीयते। अत्र सूत्रस्य वाक्यत्वात्। अविवक्षित
 तत्वेन न संध्यः। धं दस्त्वेन सिलोपः। अरेण इकारेण ऋकारेण एकारेण औकारेण च

संधि क्रमेण ए ऐ ओ औ ए षां संध्य चरत्वात् रुस्वानसंति। दीर्घादयः संत्येवेति अभिजा
यः। संध्य चराणां रुस्वत्वं नास्ति। दीर्घप्लुतत्वमस्तीति ज्ञातव्यं। उदा तानुदा ते स्वरितभेदाः सन्ती
तिसानुनासिकत्वनि रनुनासिकत्वमस्तीति ज्ञातव्यं। समानानां संध्य चराणां संज्ञांतरमाह॥ उभ
ये स्वराः। अकारादयः पंच अ इ उ म ल व र्णाः। एका रा द य च त्वारः। ए ऐ ओ औ वर्णाः। एकत्र अ इ उ
म ल ए ऐ ओ औ एतेन वस्वरा उच्यंते॥ स्वरसंज्ञा कथ्यंते। अग्रे स्वरप्रयोजनमस्ति। तस्मात्स्व
रसंज्ञा उक्ता पुनः समानानां संध्य चराणां च संज्ञांतरमाह। अवर्जितामिनः। अवर्णविञ्जीः
एवं ए वि ञ्जी वि ण रि हि तः स्वरा इ कारा द यः। नामि संज्ञा उच्यंते। उक्ता नुवाद पूर्वकं उक्तं ग्रंथं सं
वध्नाति। अनुक्रांतास्तावत्स्वरा इति। तावदादौ स्वराः अनुक्रांताः अनुक्रमेण परिपाद्या प्रकाशि
ता इत्यर्थः। परिपाटी अनुक्रम इत्यमरः। प्रथमं नै अकारादयः पश्चादैकारादय इत्यनुक्रमेणो

क्लाः। इदानीं प्रत्याहारजिग्राहयिषयावंजनानिहकारादीनि अनुक्रामति। वक्ष्यमाणपरिपाद्या
 निदिशति॥ रुयवरल, जणनडुम, ऊढधयभ, जउदगव, खफधूठथ, चटतकप, शषस। आद्यं
 ताभ्यां। इति दैवलोदिशतया कार्यविधायकं आद्यं ताभ्यामित्यनेन लब्धसंबंधं सूत्रं॥ तत्र हकारा
 दारभ्यसकारपर्यंतं यावंतो वर्णाः तावन्ति सांकेतिकानि पृथक् पृथक् मैकवचनानि पदानि इति शेषं॥
 आद्यं ताभ्यां त्रितीयादिवचनानां तमेकमेव पदं निर्यमविधायकं सूत्रं। प्रतिप्रतिकार्यमाह्वयंत इति
 प्रत्याहारः। तं जिघृक्षता गृहीतमिच्छता पुरुषेण आद्यं ताभ्यामाद्यंतु वर्णाभ्यां सरु एते रुयवरले
 त्यादि क्रमेण परिगणितवर्णाः ग्राह्याः॥ आद्यं ताभ्यामिति द्विवचनं जात्यभिप्रायेणानेन प्रतिप्र
 त्याह्यमाद्यं ताभ्यामिति संबध्यते। प्रत्याहाराणां नाम विज्ञापयितुमाह। आदि वर्णोति न सरु
 ह्यमाणः तथा आद्यंत वर्णास्मि कं यन्नाम भवति तन्नामा प्रत्याहारो भवति। अथवा आदि वर्णः

८

अंतेन गृज्यमाणः प्रत्याहारो भवति। किंलक्षणं। प्रत्याहारः तन्नामास अंतेन सह उच्चार्यमाणः।
आदिवर्णः नाम यस्य स तन्नाम यस्य स तन्नामा इति। तौ आदिवर्णः तवर्णो नाम यस्य स तन्नामा इति।
व्याख्या खेयं। तमेव प्रत्याहारं विशेषतो दर्शयति। तथा हि। अकारो वकारेण गृज्यमाणोऽवप्र-
त्याहारः। स च एतावत्संख्याकः अइत्यारभ्य वपर्यंतं एतावद्द्वयसंख्याकः संपद्यते। संपूर्णो भ-
वति। ऊढध्वमेति रुभः। जउदगवेति जवः। चटतकपेति चपः। एतावत्संख्याकः संपद्यत इति।
सर्वत्र संबध्यते। नन्वेत एव प्रत्याहारा इत्याशंकाह। एवं यत्र यत्रेत्यादि। एवं उक्तप्रकारेण
येन प्रत्याहारेण यत्र यत्रोदाहरणैस्तैस्कार्यं भवति स स तत्र तत्र ग्राज्यः। तु पुनः संख्यानियमो
नास्ति यथा ग्रंथांतरे। ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति। तथा च संख्यानियमो न कृतः। यथा
कार्यमनुसंधेयं। इत्यभिप्रायः। अथ हकारादिसकारांतानां आद्यं ताभ्यामिति ह स संज्ञकानां

व्यंजनसंज्ञाभतीत्यर्थः। ह्रस्वाव्यंजनानि। ह्रकारः आदिर्येषां ते ह्रकारादयः सकारांता अतएव ह्र
सावर्णव्यंजनसंज्ञाभवन्तीत्यर्थः। ह्रसमस्ये अकारग्रहणशंकायां व्यंजनान्येव ग्राह्यानि तिस्रे व्यं
जनलक्षणा माह। स्वरहीनं व्यंजनमिति। स्वरैराहीनं स्वरहीनं इत्युक्ते स्वरैः पिस्वरो नास्तीति तस्या
पि व्यंजनत्वापत्तेः। वास्वरहीनं स्वरैर्भ्योहीनमन्यदिति व्याख्येयं। अथ बाह्ये कयोदिवचनैकवचन
इत्यादिव द्वावप्रधानौ निर्देष्टो मंतव्यः। तेन स्वरस्वहीनं व्यंजनमित्यर्थः। ननु रुयवरलादिष्वका
रस्य विद्यमानत्वात् कथं व्यंजनत्वमित्याह। तेष्वकार इत्यादि। तेषु ह्रकारादिषु वर्णेषु वर्तमा
नोऽकारः। स सुखेन उच्चारणं सूखोच्चारणं तत्रार्थः। प्रयोजनं यस्य स तत्थातस्य भावः। सूखोच्चा
रणार्थत्वं तस्मात् सूखोच्चारणार्थत्वात् इत्संज्ञा भवति। इत इति इणगतौ अस्य धातो प्रयोगः।
एतीति इत् गत्व इत्यर्थः। केवलं ह्रसानां नानुच्चारत पा अकारसंयुक्तानां सूखोच्चारण

षाच्च ह सेति ऋजुतया सूत्रकरणमुख्यसूत्रस्य च षचे। षंतस्यासौ षादित्यकारे
 कारयोः संहितादर्शिता॥ तत्र प्रयोजनमाह॥ सौ षादिति संता॥ सौ षदाशरथीरामे
 त्यादिषु पादान्तर्था र्यथा इति। सूत्रे सौ षादित्या संहिता सा सौ षदाशरथीरामे त्या
 दोपादपूरणे प्रयोजना। स एष दाशरथीत्यादौ अष्टाक्षरस्य पदस्य पादपूर
 णे सौ ष इत्येवं रूपतया संधियथा स्यादित्येतदपूर्वसंहितां विधाय सौ षाकारतया सू
 त्रप्रयोगो दर्शित इति भावः॥ अनेनैव प्रकारेण वैदिकप्रयोगविशेषमाह॥ य
 दुक्तं लौकिकाये ह तद्देवदुलं भवेत्॥ इत्यादियल्लौकिकं यत्तु लोकप्रयोगाय उक्तं
 । तद्देवदं दसि वदुलं वा दुल्येन भवति। तदेवोदाहरति। सौ मां भूम्या ददे सो षामित्या
 दीमदुष्टेति। अतश्च कारणं सौ मां भूम्यादि प्रयोगाणामदुष्टताज्ञातव्या। तदेव प्रक

टयति। कचित्प्रवृत्तिः अप्राप्तस्य प्रवृत्तिः। कचिदप्रवृत्तिः। प्राप्तस्य अप्रवृत्तिः। क
 चिद्विभाषाविकल्पः। कचिदन्यदेतत्। एवमनेन प्रकारेण विधेः सूत्रस्य बहुधानि
 कथाविधानं समीक्ष्य चातुर्विधं बाहुल्यं कं वदन्ति॥ सेमामित्यादवे लोपत्रि। सं
 धिनिषेधेऽपि कचित्प्रवृत्तिः ए इ ए इत्यस्य प्रवृत्तिः। सेमां भूमिः आददे इत्यत्र ना
 मिनोरिति प्राप्तस्यापि प्रवृत्तिः भूमिः आददे इह च विसर्गलो रूपाकार्यमन्यदेव
 । तथा यत्त्वमपि। एवं सति भूम्ना ददे। बीजमिति प्रयोगस्यादुष्टता। स उखा मितिलो
 पश्चि कृते अप्राप्तस्य संध्येः प्रवृत्तिः। आदिशब्दात् गूढत्वात् न प्रकारात् इत्यादीनां
 मार्षाणां प्रयोगाणामदुष्टता। एतदेव निरुक्तमूलमाह॥ वर्णगो वर्णविपर्यय
 श्रद्धौ चापरो वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थमिति शयेन योगस्तदुच्यते पंचविधं

निरुक्तमिति। धातोस्तदर्थमिति शयेन अन्यधात्वर्थेन तदर्थस्यातिशय अतिक्र
मणमन्यार्थत्वेन योगः इति क्रमेण उदाहरति॥ वर्णगमोगवेन्द्रादौ सिंहे वर्ण
विपर्ययः। हिनस्तीति सिंरुः। वर्णविपर्ययात् भवति। षोडशादौ विकारः सहा
देसः। उकाररूपो विकारः। पृषदुदरं इति तकारस्य नाशः। वर्णनाशविकाराभ्यां धा
तो रतिशयेन यः। योगः स उच्यते प्राप्ते मयूरभ्रमादिषु॥ पात्रेण जलिना वानं
पिवेदित्वा दौ पिवते रन्यधात्वर्थेन भ्रमणेन संबन्ध इति। मज्जं रौतीति मयूरः। भ्रम
णेन रौतीति भ्रमरः॥ इति सारस्वतटीकायां विरचितायां पुंजराजेन ग्रंथनिबन्धा
नुगुणं विसर्गसंधि निरूपणं विहितं॥ ॥ अथ विभक्तिर्विभाव्यते। विभज्यते क
र्तृकर्मार्थं यथा सा विभक्तिः विभाव्यते प्रकास्यते॥ सा विभक्तिर्दिधा। सादिः

स्यादिरिति च। एतेन सुप्ति उो विभक्तिं संज्ञा विभुक्तं भवति॥ विभक्त्यन्तं पदं। विभ
क्तिस्तोकात्ता विभक्तिः। स्वरूपेण कार्यतो वां ते यस्य तस्य दा तेन हेरा जनू हेदि
गित्यादीनामवयानां च पदत्वं सिद्धं॥ तत्र स्यादीति। तत्र तयोर्विभक्त्योर्मध्ये स्या
विभक्तिर्वन्तमाणा लक्षणानां योज्यते॥ नामलक्षणमाह॥ अविभक्तिनाम॥
विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवत् शब्दरूपं नामोच्यते॥ शब्दरूपं नामेत्युक्ते
पदं नाम भवति। तद्वा वृत्त्यर्थं विभक्तीत्युक्तं। अविभक्तिशब्दरूपं नामेत्युक्ते धा
तावभिव्याप्तिः॥ तदर्थं धातुवर्जमिति। धातुवर्जं चार्थवत् शब्दरूपं नामेत्युक्तं।
ननु भूषभृतीनां कृदन्तानां धातुत्वात् तद्वि तसमासयोश्च विभक्तिरहितत्वात्
थं नाम संज्ञा स्यादित्यत्राह॥ कृत्तद्वि तसमासाश्चादिपदिक संज्ञा इति केचि

देयाकरणावदंति॥ तस्मात् प्रादिपदिकं नाम पर्याय इति व्यवहारः सिद्धति॥ तस्मा
त्॥ सिञ्जौ जस्। अम् औशस्। टा भ्यां भिस्। उ. भ्यां भ्यस्। उ. सि भ्यां भ्यस्। उ. स् औस् आ
म्॥ उ. औस् सुप्॥ द्वाविंशतिपदं सूत्रं॥ २२॥ तस्मादिति पंचमेकवचनान्तं॥ अन्यानि
सांकेतिकप्रथमैकवचनानि॥ तस्मान्नामः पराः स्यादयः सप्तविभक्तयो भवन्ति॥
तत्रापि विभक्तिमध्ये अर्थेकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं सिः। देवसि इति स्थिते इ
कार उच्चारणार्थः। सेरा॥ आमंत्रणे सिद्धिरित्यादौ विशेषणतया उच्चारणार्थ इति
वाख्येयं॥ स्वोर्विसर्गः। स च र च स्वातयोः स्वाः विसर्गो भवति॥ अथातो रिति पदं ना
म परं वाख्येयं॥ तेन नाम्नो रसे परे विसर्गः पदांते तु धातुना म्नो रू भयोः स्वा
र्विसर्ग इत्यर्थः॥ अन्यथा २ स्तेर्विभक्तीत्यत्र सकाररे फू योरसे परे विसर्गस्या

तु ॥ पदांते तु भातो रचकाः इत्यादिसिध्यति ॥ देवसू इति स्थिते पदांते सकारस्य विस-
र्गे कृते देव इति रूपं ॥ द्वित्वविवक्षायां प्रथमा द्विवचनं देव औ इति स्थिते औ औ औ
देवौ ॥ बहुवचनं विवक्षायां प्रथमा बहुवचनं जसू जकारस्य संज्ञायां लोपः ॥ काय्या येत् ॥
इती संज्ञा ॥ यस्य संज्ञांतस्य लोपः ॥ एतत्किमर्थमित्यत आह ॥ प्रयोजनं जसीति विशेष-
णं ॥ अन्यथा असीत्युच्यमानेशसू उः स संबंधिनो यस्य सः इकारस्यात् ॥ देव असू इति स्थिते
॥ सर्वर्णे दीर्घः सरु ॥ स्त्रीर्विसर्गः ॥ देवासः ॥ द्वि ॥ इति रूपं ॥ अंदसि विशेषं दर्शयति ॥ अकारा-
जसू शसौ असू क्वचिद्वक्तव्य इति किं त्वाज्ज्ञाते ॥ देव असू इति स्थिते ॥ सर्वर्णे दीर्घः स-
रु ॥ स्त्रीर्विसर्गः ॥ देवासः ॥ द्वितीयेकवचने देव अमू इति स्थिते ॥ अमू शसौ रस्य ॥ २ ॥ समाना-
दे लोपो भातोरित्यत्र वृत्ते रभातोः समानात्परयो रमू शसौ रकारस्य लोपो भवति ॥ देवमू ॥

पदमेवाह विना शतपृथक् दक्षिणयकृतं तदुक्तं आस्य स्यात् पदयोः आदेशा भवति शतदो वा

बहुवचने॥ आतो धातोर्लोपः॥३॥ धातुसवन्धि न आकारस्य शसौ दोस्वरे परे लोपो भ
वति॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यं॥ सौर्विसर्गः॥ सोमपः॥ शतृशानचुक्तिवत्तानां कस्वन्ता
नांतथैव च॥ जजज्ञानां च धातूनां धातुत्वं नो परह्यते॥ एवं टा डे॥ उ. सिङ्. स्. ओ. स्.
आम्. डि. एतेषु वचनेष्वाकारलोपः॥ हसादौ पूर्ववत्॥ आत इति योगविभागात्॥ अ
धातो रपि कचिदकारलोपः कचित्कः स्त्रः इत्यादि सौत्रप्रयोगाः सिध्यति॥ अधातोर्लृ
शब्दस्य हा हा वि स्यादौ नाकारलोपः॥ समानाद्वर्लोपो धातोः॥ हे हा हा॥ तृती कवचने॥ ये ४
हा हा डे हा हो उ. सि हा हाः उ. स् हा हाः ओ. स हा होः आ. मि हा हां डि. हा हे॥ ओ. सि हा होः ह
लादौ पूर्ववत्॥ अथ इकारात्तपुल्लिङ्गप्रक्रियामाह॥ तत्र हरि शब्दस्य प्रथमे कवचने
सौर्विसर्गः॥ हरिः॥ ओ. यू॥ इ. श्र. उ. श्र. यू॥ इकारात्पर ओ. इकारमापद्यते॥ उकारात्पर ओ.

उकारमापद्यते॥ हरि ओ इति स्थिते ओकारस्य इकारः॥ सवर्णे दीर्घः॥ हरी॥ हरिज
 स इति स्थिते॥ ए ओ जसि॥ इ इकारेण तस्य उकारात्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भव
 त्येकारेकृते॥ ए अय॥ हरयः॥ औ॥ इकारस्य उकारस्य च धि विषये एकार ओकारश्च
 भवति॥ समानाङ्गलोपोधातेरिति धिलोपे जातेऽपि एकार ओकारौ भवितव्यौ तदर्थं धि
 विषय इत्याह वृत्तिकारः॥ इकारस्य एकारेकृते॥ हे हरे॥ अमृशसोरस्य॥ हरि म॥ ओय॥
 हरी॥ अमृशसोरस्य॥ सोनः पुंसः॥ हरीन्॥ टनास्त्रियां॥ ३॥ इकारात्तादुकारात्ताच्च परः टना
 भवति न तु स्त्रियां॥ पुर्नो लोपः॥ हरिणा॥ चतुर्थे क वचन हरि उ इति स्थिः॥ डिति॥ इकारा
 त्तस्योकारात्तस्य च डिति वचने परे एकार ओकारश्च भवति॥ ए अय॥ हरये॥ पंचम्ये क
 वचने॥ उः स्य॥ ए दोष्ठां परस्य उः सि उः सोरकारस्य लोपो भवति॥ इत्यनेन अकारलोपः॥

हरेः॥ हरिभ्यां॥ हरिभ्यः॥ हरेः॥ हर्योः॥ राद्यपोदिः॥ स्त्रोर्विसर्गः॥ नुतामः॥ नामि॥ पु
नोऽणो नन्ते॥ हरीणां॥ सप्तम्येकवचने॥ उः रौडित्॥ ३॥ इकारोकारांताभ्यां परस्य उः रौभ
वतिसचडित्॥ उ इत्यस्य सडित् उडित्वाटिलोपः॥ टिलोपसूत्रमाह॥ डित्तिट्॥ डिट्प
रेटेलोपी भवति॥ इकारेलुपे॥ हरी॥ हर्योः॥ किलात्पः सः॥ हरिषु॥ उकारात्ता अपिश
दाः एतैरेव सूत्रैः साधनीया इत्याह॥ उकारात्ताश्चेति तथा हि स्त्रोर्विसर्गः॥ भानुः॥
ओयू॥ भानू॥ एओजसि॥ भानवः॥ अमृसोरस्य॥ भानुं॥ भानू॥ भानून्नित्यादि॥ सखि
शब्दस्य भेदः॥ इकारात्तत्वेपि विशेष इत्यर्थः॥ सेर्डाभ्येः॥ ३॥ सखिशब्दस्य धिसंज्ञाव
र्जितस्य सेर्डा भवति॥ उडित्वाटिलोपः॥ सखा॥ अर्धेरिति विशेषणदेकारोऽधिविष
ये॥ हेसखे॥ ऐसख्युः॥ २॥ सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति चतुर्षु परेषु गुरुशिच

सर्वस्य वक्तु इति सर्वस्य सखि शब्दस्य प्राप्ते मेकारादेशमाशङ्क्यारु ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्या
 देशस्तदंतस्य ज्ञेय इति ॥ षष्ठाविभक्त्या निर्दिष्टस्य उक्तस्य शब्दस्य यच्चादेशस्तदंतस्य
 अंत्यान्तरस्य ज्ञेयः ॥ सखे ज्ञेय इति स्थिते ॥ ऐ आ य ॥ सखा यौ ॥ से उ धेरित्यन अ धे रि
 ति पदं ॥ ऐ सख्युरित्यत्रा प्यन्तवर्तनीयं ॥ अथथा हे सखे इत्यत्रैकारो न निवार्यते ॥ वैदि
 कप्रयोगं साधयति ॥ द्विवचनस्या बाधं दसीति ॥ द्विवचनस्यौकारस्याकारादेशः ॥ सखा
 या ॥ सखायः ॥ द्वितीयेकवचने कृता कृतप्रसंगित्वेन प्रथमैकारः सखायं ॥ सखा यौ ॥ अ
 न्नसोरस्य ॥ सो नः पुंसः ॥ शसि ॥ सखीन् ॥ सखि पत्योरी क ॥ सखि पति शब्दयोरी गा गमा
 भवति टा ऊ ङि षु परतः ॥ सखि टा इति स्थिते ॥ टडूत् ॥ सखि पत्योरी क ॥ कित्वा दंतं ॥ स
 वर्णे दीर्घः ॥ इयं स्वरे ॥ सख्या ॥ रु स्व इ करणो सवर्णे दीर्घ इति जाते पि दीर्घ रु स्व स्ये वस्य

तत्त्वानादि प्राप्तिः स्यात्तद्वावच्छेदाय दीर्घकराणां। एतदेवं मनसि निधाय नि
 रूपति दीर्घत्वा नान भवतीति॥ यनास्त्रियां मिसुत्र इत्थ उकार परिग्रहः
 दीर्घाकारांता सरष्टाना न भवतीत्यर्थः॥ आर्षप्रयोगसिध्यर्थमाह॥ आगमज
 मनि स्यात्॥ आगमाज्जातं॥ आगमजं॥ यथा सरिक्शब्दस्य दीर्घत्वमनिसंक्वचिद्रव
 तितेन सरिक्शब्दनापतिना इति श्रुतं सप्रयोगसिद्धिः॥ सरिक् सरिक्भ्यां सरिक्भ्यः॥
 ञ् ऊः॥ अत्र उकारेणोपलक्षितं अः सा उः॥ तस्मिन् ऊः॥ इति सूत्रं कदाशयः॥ अ
 न्यथा चतुर्थी सप्तम्येकवचनयो ञ् ऊः दुर्निवारस्यात्॥ तद्विदुर्लोति॥ उः सि उः सो
 उः कारे पर इति कित्वा दंते॥ सरिक् इति स्थिते॥ अतो उः उ॥ ३॥ अकारांता सरस्य
 उः सि उः सारकारस्योकारादेशो भवति॥ स च उः त्॥ उः त्वाटिलोपः॥ सरयुः सरिक्

भ्यां। सखि भः॥ सखुः। सख्योः। सखीनां॥ सप्तमेकवचने सखि डीति स्थिते॥ यदि प्रथ
 ममीक्रियत तदा दीर्घत्वात् औनस्यात् ततः सख्यावितिरूपं दुष्टमित्याह प्रथमं डेः रौ
 डित्यौकारे कृते सखि पत्योरी गागमः कर्तव्य इति विशेषः॥ इदमपूर्वविधानं वक्तव्यं
 त्वा॥ न त्वन्वादः॥ सख्योः। सख्योः। सखिषु॥ अतिसखासु सखा॥ पंचसु सखि शब्दवत्॥ अ
 न्यत्र हरि शब्दवत्॥ पति शब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरि शब्दवत्प्रक्रिया। तृतीयादौ
 तु सखि शब्दवत्॥ अत्रैव विशेषमाह तृतीयादौ पतिरसमास एव सखि शब्दवद्वक्त
 यः॥ समासे उदाहरति॥ प्रजापतिना प्रजापतये प्रजापतेः प्रजापतावित्यादि॥ अस
 मासे च पत्यापत्ये पत्निरित्यादि॥ द्विशब्देनित्यं द्विवचनात्तः॥ द्वि औ इति स्थिते॥ सदादे
 ष्टेरस्यादौ॥ तदादेः टः अः स्यादौ॥ सदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे॥ अत्रे जाते द्वि

वचनदेवशब्दवत् रूपं॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनात्तः। तत्र जसि ए औ जसीत्ये-
कारः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः। श। षष्ठी बहुवचने नुटि कृते॥ त्रैरयङ्॥ त्रैः अयङ्
॥ त्रिशब्दस्य अयङ् आदेशो भवति नामि परे॥ त्रैरिति षष्ठी निर्देशादेवांसादेशे सिद्धे
किं करणमनर्थकं सदनं कात्तर आदेशो गुरुवद्भवतीति स्तापयति। तेन तव कमम
कादयः सर्वदेशा भवेयुः॥ तस्मात् गुरुत्वनं सर्वदेशा प्रसक्तौ डिः दंतस्य वक्तव्य इ-
ति परिभाषांतरमाह॥ नामीति दीर्घः॥ पुर्नोऽणो नंते॥ त्रयाणां। क्विलात्सः त्रिषु॥ त्रै-
रित्येकवचननिर्देशात्समान एवायङ्। तेन त्रीनति कान्तानां प्रियाः त्रयो येषां॥ अ-
ति त्रीणां। प्रिय त्रीणां मित्यादौ नायङ्॥ कतिशब्दो नित्यं बहुवचनात्तः। तस्य भेदः। कति-
शब्दा ज्ञस्वशसौर्लुग्वक्तव्यः॥ इतिलुकि जाते॥ कतिर॥ धिलोपवज्ज्ञस्वशसौर्लोपे

पितन्निमित्तं गुणादिमा भूदित्याह ॥ लुकि सति रतन्निमित्तं ॥ लुकि सति यस्य लुक्
 तन्निमित्तं कार्येन भवतीत्यर्थः ॥ तेन ए ओजसी से कार शसी दी र्घत्वं च न ॥ कतिभिः क
 तिभ्यः २ कती नां कतिषु ॥ अथेकारांतः ॥ तत्र सुश्रीशब्दः सुश्रीः ॥ यो धातो रियुवोस्वरे
 ॥ योः ॥ धातोः ॥ इयुवौ ॥ स्वरे ॥ ४ ॥ योरिति दी र्घकारो कारा वाचष्टे ॥ धातो री कारो कार
 योरियुवौ भवतः ॥ स्वरे परे ॥ इयं स्वर इति स्वरा नुवृत्तेः पुनः स्वर ए हं एं स्वर कार्योत्तर
 वाच्यस्यर्थः ॥ तस्मान्न उता मः अद्भ्यो रस्येत्यादि न भवति ॥ अत्र स्वरशब्देन विभक्तिस्व
 र एव गृह्यते ॥ तेन तेन सुध्यगार इत्यादीने य भवति ॥ सुश्रियौ ॥ सुश्रियः ॥ सुश्रियं
 ॥ सुश्रियौ ॥ सुश्रियः ॥ सुश्रिया ॥ सुश्रिये ॥ सुश्रियं ॥ सुश्रियोः ॥ सुश्रियां ॥ सुश्रियि ॥ सुश्रि
 योरित्यादि ॥ एवं सुधीशब्दः साध्यः ॥ सुधीः ॥ सुधीयो ॥ सुधीय इत्यादी इयुवौ भवतः ॥

ए०। इत्यादि॥ रु स्वादेशे संभ्यन्तराणामिका रोकारौ वक्तव्यौ॥ सुरि। सुरिणी सुरीणि। श
सुराया। सुरिणा। सुनु सुनुनी सुनूनि सुनुना सुनावा। सुनुने सुनावे इत्यादि॥ इति सा
रस्वतविवृतौ विदुषा श्रीपुंजराजेन क्रीवाः स्वराक्षशब्दाः विभक्तिकार्याय निर्दिष्टाः॥
॥ ॥ अथ यथा परिगणितं व्यञ्जनं क्रमेण रुसांस्तद्वक्ष्यते॥ तत्र रुकारात्तो अनरु
शब्दः॥ अनरु इति स्थिते॥ अनरुश्च। अनरुशब्दस्यामागमो भवति पंच
सुपरेषु॥ पंचस्वनरु आमागमो वक्तव्यः॥ यतश्चन्दराभौ चेत्यानेतरं। अनरुश्चे
ति सूत्रं द्रव्यते॥ ततः पंचेस्वनरु आमागमो वक्तव्य इति वक्तव्यं॥ प्रयोजनहीन
त्वादनेनार्थकं सत्तापयत्यन्यत्रापि क्वचिदाश्रयं भवतीति॥ तेनानदाही अनरुहीत्या
दिसिद्धिः। मिदं त्वात्स्वरात्परो वक्तव्यः इति अनरु आरु इति स्थिते॥ उव अनरु

हस् इति निष्पन्नाः। सो वनतु हः। २॥ अनुतु ह् शब्दस्य सो परेनुमागमो भवति मित्वा
 देत्यस्वरस्याग्रेनकारः॥ अनडा न ह्स् इति स्थिते॥ संयोगात्तस्य लोपः॥ रसे पदान्ते च सं
 योगात्तस्य लोपो भवतीत्यनेन रुकारलोपः॥ हः सेपः सेलोपः॥ अनडा न॥ नुम्बिभिसा
 मर्थाद्वसांरस इति दत्ताभावः॥ यद्वा कृतेपिदकारे संयोगात्तस्य लोपात्तरूपवैरूप्यं॥
 अनडा हो॥ अनडा हः॥ भावम्॥ अनुतु ह् शब्दस्य धो परेऽमागमो भवतीत्यमिह
 तेह अनतु न॥ अभावितिविशेषणत्रयीः॥ अनडा ह् अनडा हो अनतु हः॥ अ
 नतु हा॥ वसांरसे॥ २॥ अत्र वसामिति बहुवचनेनोपलक्षिता न्वसादीना चष्टेवः
 सुश्रंसं सभ्रंसं अनतु ह्स् इत्येते पांरसे पदान्ते च दत्तं भवति॥ षष्ठीनिर्देशादन्त
 त्या॥ अनतु झां ३॥ अनतु डिः॥ अनतु झः॥ १॥ एवसे च पाऊसा नामिति दकारस्य त

कारः॥ अनुदुत्तु॥ गोदुरुशब्दस्य रुकारात्तत्वेपिविशेषः॥ दादेर्घः॥ २॥ दादेर्धातोर्
कारस्य च तं भवति स सेपरे॥ नाम्नश्चरसेपदाने च॥ धातोः प्रकृते रुकारस्य रसे नाम्न
स्तद्धि कारस्य रसेपदाने चेति विवेकः॥ गोदु घृत् इति स्थिते॥ आदिजवानां ज भान्नस्य
जभास्त्याः॥ ४॥ धातोर्ज भान्नस्यादौ वर्त्तमानानां जवानां ज भान्नवन्ति॥ सू च च च स्त्वौ॥ त
योरिति सप्तमी द्विवचनं॥ तदेव विवृणो सकारे ध्रशब्दे च ष इति॥ नाम्नश्चरसेपदा
ने च॥ वावसाने॥ २ अवसाने वर्त्तमानानां रुसा नां जवा भवन्ति च पावा॥ गोदुरुस इ
ति स्थिते दादेर्घः॥ आदिजवानामिति दकारस्य धकारः॥ रुसेपः सेर्लोपः॥ वावसाने॥ गो
धुक्॥ गोधुग्॥ गोदुहौ॥ गोदुरुः॥ गोदुहं॥ गोदुहौ॥ गोदुरुः॥ गोदुहा॥ गोधुग्भ्यां॥ गोधु
ग्भिः॥ सप्तमी बहुवचनं दादेर्घः॥ आदिजवानामिति धकारकृतेः॥ गोधु घृत् इति॥

स्थितेः स्वसे च पाऊसानां इति षकारस्य ककारः। किलात्सः सः कृतः। इति षकारस्य
षकारकृतैक षयोगश्चः॥ गोधुनुः। हकारान्न त्वसान्येपि मधुलिहशब्दस्य विशेष
षः॥ हो ङः। हः। ङः। धातुसंवन्धि न हकारस्य ङत्वं भवति षकृत्याः धातोर्हसेप
रेनामश्च रसेपदाने चतिविवेकः॥ वावसाने॥ मधुलिह्म मधुलिङ् मधुलिहो मधु
लिहः॥ हो ङः॥ ऊवेजवाः॥ मधुलिङ्ग मधुलिङ्गिः। हस्य ङत्वं कृते स्वसे च पाऊसानां॥
मधुलिह्म॥ दुहादीनां भेदमाह॥ दुहादीनां च त्वेधत्वे वा॥ अत्र च त्वे विकल्पेन कृ
तेपन्ते ङत्वं भवत्येव॥ एवं स तु भयोर्विकल्पविधानं कचिदुयोरपि नेति सूचय
ति॥ यथा॥ दुह मुह स्नुह स्निह इति॥ यथा चेदुहादीनामित्यत्रैव॥ सानुमंतरोह
तीति सानुमदुह इत्यादौ दुहो हकारदश्निपि उभयं न भवति॥ मित्र धुक मित्र

धुग्॥ मित्रधुद्॥ मित्रधुर्॥ इदौ हस्ययत्वे ठले च कृते॥ आदिजवानामिति दकारस्य
भले वा वसाने इति कले गले ठले च सतादृक् रूपचतुष्टयं॥ रसे पदान्ते चेत्पुक्त्वात्॥
यत्वे ठले न॥ मित्रदुहो मित्रदुहः॥ भकारादौ यत्वे ठले॥ ऊभे जवाः। गकारे उकारे च कृ
ते मित्रधुग्भ्यामित्रधुग्भ्यामित्यादि। खसे च पाऊसानां। मित्रधुद्भ्यामित्रधुन्तुः॥ एवं तः
तमुहसि ह॥ साध्याः अत्र दुहो यत्वे स्यदादि त्वादेव प्राप्ते प्राप्तिविकल्पः॥ अन्येषां त्वा
प्ते विकल्पः। अथ रेफात्तचतुरशब्दमुदाहरति॥ एकारांतो न संभवति॥ स्त्रीलिंगदि व्श
ब्दस्य पुल्लिङ्गे षनुपयुक्त्वात् रेफांतो दाहरणो॥ नक्रमभंगः॥ चतुराश्चौ च॥ ४॥ पंच
सुस्मादिषु शौचपरे चतुरशब्दस्याम्भवति॥ मिदं त्यास्वरात्परः॥ उवं॥ चत्वारः। चतु
र्भिः। चतुर्भ्यः॥ रः संख्यायाः। रेफात्तसंख्यायाः परस्मादौ नुङागमौ भवतिषु नोऽङ्गो नत्

इति एतत् ॥ राद्यो द्विः चतुर्णां ॥ अत्र संख्या चेत्प्रधानं ॥ तर्हितद्विधिरिति ॥ रः संख्या
इति संख्या ग्रहणं नयं जितं ॥ तेन स चतुरां ॥ अति त्रीणां परम चतुर्णां परम च याणामि
त्यादिसिद्धिः ॥ यत्र स चत्वा इत्यादावा मपंचस्विति पंचग्रहणा सामर्थ्यादिति सेयं ॥ किं
लाससः कृतचतुर्षु दोषमिति सूत्रेण कस्यैवरेफस्य सप्तमी बहुवचने परे विसर्गः ॥
नान्यस्येति वक्तव्यं तस्माच्चतुर्षु इत्यत्रेफस्य विसर्गे निः यकचतुर्षु इत्यादि निर्देशात्
विसर्गभावः ॥ नकारात्तौ राजन्शब्दः ॥ नोपध्याय इति पंचसु दीर्घः ॥ ना न्नो नो लोप
श्च ॥ नकारात्तं यन्नामतस्य लोपश्च भवत्ये रसे पदान्ते च ॥ नाम्नः ॥ नः ॥ लोपश्च ॥ अ
थौ ॥ अनागमजस्य ना न्नो नकारस्य लोपश्च भवति रसे पदान्ते चाथौ ॥ पदान्ते चेति च
कारात्कचिन्ना न्नोपिनकारस्य लोपो न ॥ सुहिं सौ ॥ हिंसि हिंसायां ॥ किपिरूपं ॥ अना

गमस्येति नायांत भूतस्यैवोपलक्षणं। तेन प्रशान्प्रशामौ पंथाः॥ पयांसीत्यादौ च न
लोपश्च॥ राजाराजानौ राजानः॥ अभावितिविशेषणसंबुद्धौ न॥ हेराजन॥ राजन्
शम इति स्थिते॥ अलोपः स्वरे म् इत्यकारलोपः॥ स्तोत्रभिरिति नकारस्य नकारः।
जकारञकारयोगेनान्यस्य ववर्ण इत्यभिप्रेत्याह॥ जजोर्ज्ञेः। रास्ता। लोपशिपुनत्रसंधि
रिति नियमादङ्गीत्यात्वं न॥ एतत्संधिप्रकरणस्य वप्रपंचितं॥ राजन्यां। राजभिः। रासः
। रासोः। रासां॥ वेङ्गोः। रास्ति। राजनि। राजसु॥ एवं यजन्नात्मन्सुधन् प्रभृतयः। अलो
पस्वरेऽन्वयुक्तेति निषेधादात्मनः आत्मै इत्यादावलोपो न॥ यजनः। यजना। सुधर्म
णः। सुधर्मणा। श्वन् युवन् मघवन् शब्दानां पंचसुराजनश्शब्दवत्प्रक्रिया॥ श्वानौ युवा
नौ मघवानौ इत्यादि॥ युवन्मघवन्निति निर्देशात् मघवन् शब्दस्यैव ग्रहणं न तु मघवन्
४ मघवन्मि इति स्थिते अकारानुबन्धत्वात् न नैः नौ नुम् इति नुम् ह्रस्वपः इति सिलोपः संयोगा
त्तस्येति तलोपः नोपधा इत्युपधादीर्घनुम् विधिसामर्थ्यान्नलोपो नः मघवान्॥ ४

शब्दस्य॥ श्रादेः॥ श्रादेर्वकार उ त्वं प्राप्नोति॥ श्रादादौ स्वरे परे॥ स्वरस्य एमि तु पलत्तण
थेति नशुरी मघोरी त्यादिसिद्धिः॥ वकार इति स स्वरस्य वकारस्य उ त्वं॥ सु नः॥ सु ना॥
स्वत्यामित्यादि॥ यु वन् शब्दस्य वकारस्यो त्वं कृते सवर्णे दीर्घस्य ह॥ यू नः॥ यू ना॥ मघो
नः॥ मघो ना॥ मघव भ्यामित्यादि॥ मघवन् शब्दस्य न्यथैव रूपं॥ मघवान् मघवंतौ
मघवन्तः॥ मघवन्तः॥ मघवन्तौ॥ मघवतः॥ मघवता॥ मघवद्भ्यामित्यादि॥ पथिन् शब्द
स्य भेदः॥ इतोत्पंचसु इतः॥ अतूपंचसु॥ पंचसुत्यादिषु पथ्यादीनामि कारस्याकारोदे
शो भवति॥ थोनुट्॥ पथ्यादीनां थकारस्य नु उगमो भवति॥ पंचसुत्यादिषु परेडु॥ टि
त्वादौ॥ पथिन्सु इति स्थिते॥ आसौ॥ पथ्यादीनां सौ परे टे रा त्वं भवति॥ टे रा त्ववि
धानसामर्थ्यात्सिलोपाभावः॥ टे रा त्वे कृते रुसात्तत्त्वाभावात्सिलोपो न नवस्थानिवद्वा

वेन रुसां तत्त्वमिति वा चं व ए विधौ नेति तन्निषेधात् ॥ आसौ इति टेश्च कृतेन स्यानुस्वा
रः ॥ स्वाविसर्गः ॥ पंथाः ॥ पंथानौ ॥ हे पंथाः ॥ पंथानं पंथानौ ॥ पंथाटे ॥ २ पथामिति बहुवच
ननिर्देशात्पथिन्मथिन्मृ भुन्तिन्शब्दाः गृह्यन्ते ॥ तदेव विवृणोति ॥ पथ्यादीनामिति
॥ शसादौ स्वरे परे पथ्यादीनां टे स्त्रिषो भवति ॥ पथः पथा पथिभ्यामित्यादि ॥ नलोपः कि
लासः सः पथिषु ॥ मंथाः ॥ मथानौ ॥ मथः ॥ मृभुन्ता ॥ मृभुन्ताणौ ॥ मृभुन्ताणः ॥ मृभुन्ताणां मृभुन्ता
णौ ॥ मृभुन्तः ॥ मृभुन्ता मृभुन्तभ्यामित्यादि ॥ दंतिन्शब्दस्य भेदः ॥ इनां शौसौ ॥ इन् रुन् पूष
न् अर्यमन् इत्येतेषां शौ अधौसौ च परे उपधायाः दीर्घा भवति ॥ सिलोपः ॥ नाम्ना न इति न
कारलोपः ॥ दण्डी दण्डिनौ ॥ दण्डिनः ॥ अथावित्युक्तत्वात् हे दण्डिन् ॥ दण्डिभ्यां ॥ दण्डिषु ॥
इत्यादि ॥ ब्रह्मघ्न इत्यादौ एत्वं न ॥ यत्नविधिसामर्थ्यात् अन्यथानिमित्ताभावेनैमिन्नक

३५

स्याप्यभावइति न्यायेन तदसिं स्यात् । न च नित्यत्वादेशात् प्रागेव एतत्कथं नेति वाच्यं
अंतरंगव्यकारेण तद्वाधात् उक्तं च । पनित्वांतरंगापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः इति ।
इह द्वादेशोऽन्तरंगः ॥ क्रियाश्रितत्वात् । एतत्वं वहिरंगं क्रियाकारकाश्रितत्वात् ।
ब्रह्म ह्रा । ब्रह्म ह्रणौ शसादौ तु असौ पस्वरइति अकारलोपः ॥ ह नो ध्रे ॥ ह नः । घ ॥ नो
हंते ह्रकारस्य सत्वं भवति ॥ नकारेन्निति च परे ह नो ध्यो नति वक्तव्यप्रइति श्लिष्टोक्तिः
हंते रकारपूर्वस्यैव सति एतत्वं निमित्तेन न स्यात् एतत्वं प्रसक्तं ॥ तस्य निषेधार्थास्य संयोगेण
त्वनिषेधइति प्रप्रतीत्यादौ न तु सर्वत्र व्यकारव्यवधानेण त्वाभावइति मंतव्यं ॥ रघूणा
मित्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ ब्रह्म घ्नः ॥ ३ ॥ ब्रह्म ह्रभ्यां ॥ वेओः ॥ ब्रह्म ह्रणि । ब्रह्म ह्रघ्नि ॥ पूषा । पू
षणौ । पूषणः । पूष्णः । पूष्णा । पूष्णि । पूषणि ॥ पूष्णे ॥ ओटिलोपोवेति केचित् तानि न पूषि ॥ अ

र्यमणौ अर्यमणः॥ अर्यमः॥ अर्यमा॥ अर्यमभ्यां॥ अर्यमणि॥ अर्यमि॥ हे अर्यमन्
॥ नकारात्तत्वेपि संख्या शब्दानां विशेषमाह॥ संख्या शब्दाः पंच न्य भूतयो वहुवचनां तां त्रिषु
सरूपाः समानरूपा इत्यर्थः॥ जज्ञसौर्लुक्॥ षकारनकारात्तसंख्यायाः परयोर्जज्ञसौ
र्लुक् भवति॥ संख्या ग्रहणात् विदुष इत्यादावंतग्रहणात्पंचषा इत्यादौ चलुगून भवति॥
पंचनिगिस्थितेनोपधाया इति दीर्घः प्राप्नो निषेधमाह॥ लुकि सति न तन्निमित्तं॥ लुकि
ते यस्य लुक् न तन्निमित्तं न भवति॥ सति भावरूपे कार्ये अभावरूपे तु नात्रोपशब्दा
वितिनलोपो भवत्येव दीर्घतादिकार्यं हि भावरूपं लोपशब्दादिकार्यं त्वभावरूपमिति भा
वः॥ पंचशः॥ पंचभिः॥ पंचन्यः॥ पंचन्य आसिति स्थिते॥ षः॥ षत्तनां तसंख्यायाः परस्यामो
नुडागमो भवति नकारलोपः॥ दीर्घः॥ पंचानां पंचसु॥ अत्र संख्याया इत्युक्तत्वात् संख्या

या प्राधान्य एव तत्कार्यं ॥ गौणत्वे तु न लुक् ॥ नाप्यामिनु उगमः ॥ परमपञ्चौ परमपञ्चानौ
 ॥ प्रियाः पञ्चयस्य सप्रिये पञ्चाप्रिय पञ्चानौ प्रिय पञ्चानः ॥ शसादावलौ पस्वर इत्यकारलो
 पः ॥ स्तोश्रुमिश्रुः ॥ प्रिय पञ्चः ॥ प्रिय पञ्चा ॥ वेङ्गोः ॥ प्रिय पञ्चि ॥ प्रिय पञ्चनि ॥ राजनृशब्दवत्
 ॥ एवं सप्तनृनवनृदशनृप्रभृतयः ॥ प्रिय सप्ता ॥ प्रिय सप्तानौ ॥ प्रिय नवा ॥ प्रिय नवानौ ॥ प्रि
 य दशा ॥ प्रिय दशानाविद्यादिसाध्यं ॥ अष्टनृशब्दस्य विशेषमाह ॥ अष्टना औ ॥ अष्टनृशब्द
 दासरमोर्जस्त्रसो औ वा भवति ॥ उल्लाहिलोपः ॥ अष्टौ ॥ अष्ट ॥ वा म् ॥ यदानीं विवृण्वन्त्या च
 ष्ट ॥ अष्टनृ आसु परासु विभक्तिषु वा आत्वं भवति ॥ औ पक्षे एव त्वं ॥ अष्टनृजसृ इति स्थिते ॥
 वाम् ॥ वा आसु ॥ अष्टनृशब्दस्यात्वं वा भवति ॥ रुसादौ विभक्तौ ॥ अष्टनृशब्दस्य बहुवचनं
 तत्वात् ॥ रुसादौ बहुवचने इति वक्तव्ये वचनमात्रग्रहणं ॥ गौणत्वे ऽप्या तत्तापयति ॥ अ

मित्रस्यमानो धातोरिति सकारादेशस्य निमित्ताभावे नैमित्तिकस्यापि न भाव इति न्यायात्
अपगमे सति। जगुषः। जगुषा। इत्यादि। एवं परां मुत्परां प्रसौपरां धत्त। परां धत्त।
त्यादि साधनीया। अतः सौः साविति दीर्घः। सुवचाः। सुवचसो। सुवचसः। सुवचसौ। न्यामि सः।
त्रसाधनप्रक्रियां दर्शयति॥ सौर्विसर्गः। हुवे॥ उकारः। उः। एवं चन्द्रमसाः। चन्द्रमसौ।
चन्द्रमोभ्यां। चन्द्रमसु॥ उशनसु भेदं दर्शयति॥ उशनसा इति बहुवचनं गणोभिप्रायं
॥ तदेव विवृणोति॥ उशनसु पुरुदंशसु अनेह सुसृष्टांसे रधेर् उ भवति॥ उच्चाद्विलोपः
॥ उशना। पुरुदंशा। अनेहा। इत्यादि॥ उशनसानां ततादन्तता च वावक्तव्या॥ चकारासि
द्धमेव सान्ने॥ उक्ते प्रागेव हेन। हे उशनः। हे उशनः। उशनोभ्यामित्यादि॥ सकारान्तस्यपि
अदसशब्दस्य भेदः॥ त्यादेष्टे रित्यकारः। अदसीति स्थिते॥ सौ सः॥ सौ प्रथमैकवचने परेः

अदसोदकारः सो भवति॥ से रौ २॥ अदसः से रौ भवति॥ ओ ओ ओ॥ अ सो वथ मादि
 व चने अदसो इति स्थिते। दस्यमः। मादू॥ मात् उ उ अ उ च उ। अदसो मात्परस्य रु स्वः
 स्य रु सो दी र्घस्य दी र्घो भवति॥ अम् ओ इत्यत्र ओ ओ ओ॥ इत्यो कारे कृते संध्यन्त राणां रु स्वा
 न संतीति दी र्घत्वा दी र्घ उकारः। अम् इति निःष्यन्तां सर्वदि त्वा ज्ञ सी। दस्यमः। अ इ ए। अ मे इ
 ति स्थिते। एरी वहु ले॥ अदस एकार इकारो भवति। वहु ले सति इकार विधाने सामर्थ्या
 मादू इत्युकारो न भवति॥ अमी॥ एरी वहु ले इत्यत्र मादू इत्यतः मादित्यनुवर्तनीयां। अ
 न्यथा अमुकेत्यत्रापि त्वं प्र स जेत। अम् श सो र स्यादस्यमः। मादू इति रु स्व स्य रु स्व उकारः
 । अम्॥ तदा त्वत्वे सत्वे। अम् श सो रित्यलोपः। सो नः पुं सः। श सीति दी र्घः पश्चात् मादू इति दी
 र्घ उकारः। अम् म्। ओं मी भिरित्यं त्रिभिः स भि मित्यौ। तृतीये क व चने दस्यम इति सत्वे मादू रु

स्वोकारे कृते टानास्त्रियां। न॥ असुना॥ अद्गीत्वा तं। दीर्घत्वात् दीर्घउकारः। असूभ्यां॥
अमीभिरित्यत्र भिसिभिसित्यनेन भकारस्याभावो। एस्त्रिवहुत्वो। एरीवहुत्वश्चकारः॥
चतुर्थैकवचने सर्वादि त्वात्सुडागमे। एऐऐ। दस्यमः। मादू॥ असुभौ॥ असूभ्यां॥ अमीभः
शषष्ठे कवचने। उ। स्यादस्यमः। रुस्वस्य रुस्वउकारः। किलासः सः। असुभ्य॥ ओसिमत्वेक
तो। ओसीत्येत्वं। एअय। स्वोर्विसर्गः। इति विहिते पश्चाद् उकारः। अमुयोः॥ सर्वादि सुडाग
मः। एस्त्रीत्येकारे। एरीवहुत्वश्चकारः। किलासः सः। अमीषां। द्वयोर्नामावहुलाभ्या यदि वा
कांसमुच्चये अंगच्च यास्त्रिणां संख्याटि उ। दीर्घाविशेषणे। सप्तमे कवचने आदौ टि। सि
पश्चात्मादू। असुभिन्। अमुयोः। पूर्ववत्। सप्तमीवहुवचने। एस्त्रि। एरी। किलासः। अ
मीषु॥ विशेषमाह॥ सामान्ये अदसः कः स्यादिव च॥ अदस्त्वं दस्य सामान्ये विशेषः प्रका

शने वा कोक प्र स यो भवति। स च स्यादिव द्रवति। स्यादिव द्रावे स होत्वादि भवति॥ चकारा
स्यथ मेक व चने अमुको इति रूपं। पुंसि। स्त्रिया मपि ज्ञेया। अमुकः। अमुकौ। अमुके इत्या
दिसर्ववत्॥ ॥ इति सारस्वतवृत्तौ विदुषा श्रीपुंजराजेनाशब्दाः पुंसि ह्रस्वात्ताः विभक्तिका
र्येण निर्दिष्टाः॥ ॥ अथ ह्रस्वात्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ तत्र गोदुहप्रभृतयो वाच्यलिङ्गाः पुल्लिङ्गवत्साः
भ्याः। उपानह शब्दं दर्शयति॥ न होधः॥ न हो हकारस्य धकारो भवति रसेपदाने च॥
होठेति ठ स्यापवादः। वावसाने। उपानद्। उपानत्। उपानहो। उपानहः। उपानद्राशु।
उपानलु॥ वकारात्तोदिव शब्दः। दिव औ। दिवः औ। दिवू शब्दस्योकारादेशो भवति सो
परे॥ दिव इति षष्ठीनिर्देशादस्य वकारस्योकारः। इयं स्वरे। सौ वि सर्गः। द्यौः। हे द्यौः। दि
वौ। दिवा। आत्ममतिकेचित्। द्यादिवं। दिवौ। दिवः। दिवा। उरसे॥ दिव शब्दस्य उकारा

दे शो भवति रसे परे ॥ उरस इति उकारश्चे पाठ उकारे परे रसे च पर इति वा ख्यं यं तेन उषित इति
स्थितिः । वकार उकारे हते । इयं स्वरे । युभ्यां । युभ्यः ॥ रेफा नृश्चतुरशब्दः ॥ तिचतुरोस्त्रियांति
सुचतसुवत् ॥ स्त्रियां वर्तमानयोः त्रिचरशब्दयोः तिसृचतसृएता वा देशौ भवतः ॥ सृ
कारश्च सृकारवत् भवति । तेन स्तुरार इत्यादि न भवतीति पाठः ॥ स्तुरावित्पने नार्न प्रा
प्नोति आदिशब्दा ज्ञापि पंचस्थितिः । अनेन उस्सर्गतः प्राप्तः ॥ अरुन भवति तथा शस्यः
अम्र सोरस्येत्यकारलोपोऽपि न भवतीति ज्ञेयं तिस्रः चतस्रः तिसृभिः चतसृभिः ति
सृभ्यः शचतसृभ्यः शतिसृणां तु उतामः । पुनोऽणो न त्रै । न तिसृचतसृशब्दौ नाभिदीर्घौ
ते नुनामीति दीर्घत्वेन भवति । छंदसि वा दीर्घः । तिसृणां तिसृणां । चतसृणां चतसृणां ।

तिसृषु। चतसृषु। स्रियामित्युक्तं स्यात्॥ स्त्रीलिङ्गे वृत्तमात्रेण योस्त्रिचतुरश्रदयोर्वाच्यलिङ्
गत्वेऽपि तिसृचतसृश्रुत्वादेर्शौ भवत एव॥ यथा प्रियाः तिसृचतस्रावायस्य सप्रियति
सा प्रियचेतसा प्रियति सौ प्रियचेतसौ इत्यादि। यदा प्रियाः त्रयो त्रीणि वायस्याः सा
प्रियति यप्रियचेतसा इत्ये भवतीति सा त्वं॥ रेफा न्नो गिरशब्दः॥ योः द्विरुसे॥ योः द्वि
रुसे। इश्चठश्च युतयोः सौ॥ र्चवृ चवृत्तस्मिन् विधातोरीकारो कारयोर्दीर्घो भवति। रे
योर्द्वयकारो ह्रस्वपरयोः॥ गिरमृदस्य च रुसे परे रेफे सति दीर्घत्वं जातं॥ रुसेपः सौ सौपिः॥
सौ द्विसर्गः। गीः गिरौ गिरः। हे गीः गीर्भ्यां गीर्षु॥ धकारान्तः समिधूशब्दः। वावसाने।
समित्समित्। समिधः। ऊवेजवा। समिद्धा। समिद्धिः। खसे च पाऊसानां। सति तु॥ भ

कारान्नककुभ्रशब्दः॥ वावसाने। ककुब्रककुप्। ऊभेजवाः। ककुभ्यां। खसेचपा। क
कुप्सु॥ दकारान्नाख्यदादयः। त्यादेष्टेरिति सर्वत्राकारे कृते। आवतस्त्रियां। आप्। अ
तः। स्त्रियां॥ अकारान्नातस्त्रियां वर्तमानादाप्युत्पयो भवति॥ आप् इत्यत्र पकारका
र्यमाह। पकारसिलोपार्थः॥ सर्वर्ते दीर्घः॥ आप् इति सिलोपः। स्त्रीलिंगसर्वशब्दव
दूपनेयं॥ स्यात्सेत्याः। यायेयाः। सातेताः। एषाएते एताः। किम्॥ काकेकाः॥ इदम् शब्द
वद्भेदमाह॥ इयं स्त्रियां॥ इदम् शब्दस्य स्त्रियामि यम् आप् इति सि सहितस्य
॥ इयमादेशः। अथवा इयमित्यादेशे कृते ह्रस्वोत्तत्वात् सिलोपः। यदिवा। त्यादेष्टेरले कृ
ते आप् इति सिलोपः। पश्चादियमादेशः। दस्यमः। इमे इमा इमां इमे इमाः॥ अनटीसोः॥
टीसोरे। ए अय्॥ अनया। आभ्यां। आभिः॥ अस्ये। अस्याः॥ अनयोः। आसां। अस्यां। अन

योः आसु॥ पूर्ववत्साधनप्रक्रिया॥ चकारान्तः त्वच्शब्दः॥ चोः कुरितिकुत्वावाव
 नो॥ त्वग्रत्वं चो त्वचः॥ एवं ऋक्वाक् प्रभृतयः॥ कुत्वा॥ किलात्सः सः॥ कषसंयो
 गेन्द्रः॥ त्वञ्च॥ पकारान्तः अप्रशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः॥ भिदपामिति सूत्रे बहुव
 चनं स्तापकं यत्र अप्रशब्दो नित्यं बहुवचनान्त इति॥ सम्मरुतो धौ दीर्घः॥ शौच॥
 आपः॥ अपः॥ भिदपांश्च॥ अप्रशब्दस्य भकारे परे दकारो भवति षष्ठी निर्दिष्टा दस्य पका
 रस्य॥ दकारे जाते॥ अद्भिः॥ अद्भ्यः॥ अपां॥ असु॥ अत्रावादीनामित्यपपाठः॥ शकारा
 न्नोदिशशब्दः॥ दिशां॥ दिशदृशत्पृशृशृ इत्यानां रसेपदान्ते चकत्वं भवति॥ वावसा
 ने॥ दिग्दिक्दिशौदिशः॥ दिञ्च॥ दृक्दृग्॥ स्पृञ्च॥ आदिशब्दो दृत्विक् दधृक् उक्लिहृ॥
 अंचश्च जादयो ग्राह्याः॥ पकारान्तत्विष्यशब्दः॥ सञुष्शब्दवन्नेयः॥ आशाः॥ आशिषीः॥

आशिषः॥दोषामितिषकारस्यरेफः।सजुषाशिषोरसेपदानेचदीर्घोवक्तव्यः॥आ
 शीर्षु॥स्त्रीलिंगस्यअदशशब्दस्यसौनविशेषः।सौसः।सेरी।असौ।दिवचनादीत्यादे
 षेरत्वकृते॥आवतःस्त्रियामित्यापिकृतेसवर्णेदीर्घःविभक्तिकार्येचकृते॥मादूइति
 रुस्वस्यरुस्वःदीर्घस्यदीर्घः॥अमूः।अमुंअमूअमूः॥स्त्रित्वात्रत्वाभावः।दी।सोरे।एः
 अयू।मादू।अमुया।अमूभ्यां।अमूभिः।अमुद्यौ।अमुष्याः।अमूषां।अमुष्यां।अमुयोः।
 अमूषु।एवंप्राक्सूत्रेसिद्धिः॥इतिरुसान्ताःस्त्रीलिंगाः॥रुसान्ताःनपुंसकलिंगाः
 कथ्यन्ते॥रेफान्नौवारशब्दः॥स्वमोर्लुक्॥स्वोर्विसर्गः।वाः।इमौइतिऔकारस्यशीकारः
 ॥वारी।जस्तसोशिः।वारिश॥यमप्रत्याहारान्नत्वात्तुम्॥वारा।वाभ्यां।वाभिः।वाषु॥
 चतुरशब्देचतुराङ्गौचेत्याम्॥उवां।चत्वारि॥रःसंख्यायाइतिनुद्॥चतुर्णां॥सेषं

अथ ६

पुंवत्॥ न का रा तौ अह नृ शब्दः॥ अहः सः॥ अह नृ शब्दस्य सकारो भवति रसे पदात्ते च
 ॥ स्य मोर्लुक्॥ स्वोर्विसर्गः॥ अहः॥ शी मोर्वेओः॥ अहो॥ अह नी रूपद्वयं द्विवचने॥ जसि
 शी च॥ नो पधाया दीर्घः॥ अहानि॥ श सादा वल्लोपः॥ स्वर इ तु पधालोपः॥ अहो॥ अहोः
 म्या॥ अहो भिरि तादौ अहन इति नकारस्य सकारे कृते॥ स्वोर्विसर्गः॥ हवे इत्युकारः॥ उ
 ओ॥ एभिः सूत्रैः सिद्धिः॥ वेओः॥ अहि अहनि॥ अह स्सु॥ ब्रह्म नृ शब्दस्य सामान्यतः
 साधनं दर्शयति॥ ब्रह्म नृ शब्दस्य रसे पदात्ते च न लोपोऽधौ वाच्यति स्य मोर्लुक्॥ ब्रह्म
 ॥ ब्रह्म नी॥ ब्रह्माणि॥ अम्व युक्त इति विशेषणदुपधालोपो न॥ एवं वर्म नृ चर्म नृ प्रभृ
 तयो मकारसंयोग युक्तत्वादुपधालोपाहानं भवति॥ प्रभृतिग्रहणार्थं वर्म नृ चर्म
 नृ इत्यादयः॥ ध्रं दसि नां ता नां मदं ता नां डि॥ श्योर्बलोपो वक्तव्यः॥ परमे'योमि' इति वा

डि. लोपे परमेवो म न। सर्वाणि भूतानीति वक्तव्ये। सर्वभूतानि ध्वं दसि पठन्ति॥ तदादीः
नां विशेषमाह। तदादीनां स्पर्मोर्लुकि कृते टेर लं न भवति॥ स्यादाविति विशेषणम्॥
सूत्रे हि त्यादेष्टेरस्यादौ विहितोस्मि। तस्मात्सौ अमि च लुक्ते कृते तन्निमित्तं टेरकारो न भ
वति॥ सर्वत्राकारे कृते सर्ववत्प्रक्रिया॥ किंकेका निरुकेनेत्यादि॥ चकारान्न प्रत्यक्षः
वः॥ स्पर्मोर्लुकि॥ चोः कु॥ प्रत्यङ्। अं चेदीर्घश्चत्यलोपे पूर्वस्य च दीर्घः। प्रती॥ चि॥ वितो नु
म्॥ प्रत्यङ् चि शेषं पुं वत् पूजाया नु॥ प्रत्यङ् प्रतीची॥ प्रत्यङ् चि प्रत्यङ् इत्यादि॥ तकारा
न्ने जगध्वः॥ जगत् जगती जगतीत्यादि॥ मरुत् शब्दे तु। न्मरुत् इति शि विषये दी
र्घत्वं॥ मरुत् मरुती मरुति। मरुता मरुद्वा इत्यादि॥ सकारान्ताः पयसते जसवच
स्पष्टं तयः॥ एवं साध्याः। पयः पयसी पयांसि शपयसापयो भ्यामि त्यादि॥ अदस्

शब्दस्य प्रथममाद्वितीययो रकवचने विशेषमाह। स्य मोर्लुक्। स्रोर्विसर्गः। अदः द्विव
 चनेटे रत्वे कृते दस्य मत्वे। ओ ओ ओ। माद्रादीर्बुकारे। अमू। दस्य मत्वे नुमि उपधा
 दीर्बत्वे कृते अमूनि २ अमुना अमूभ्या अमीभिः। पुंवत्॥ इति क्लीवे रुसा नानांश
 दानां रूपसंचयः श्रीमालकुलदीपेन श्रीपुंजेन प्रकाशितः॥ ॥ अथ युष्मदस्म
 दोः स्वरूपेति रूप्यते। नतु गौ नत्वविशेषादिकं। एतेन समस्य मो नयो युष्मदस्मदोर्गो
 एतायाकश्चिद्रूपविशेषः संभवति॥ तथापि स्वरूपमैवति रूप्यते नतु गौणात्व
 विशेषादिकं। लौकिकप्रयोगनिःष्यत्तयेतावन्मात्रप्रयोगप्रतिज्ञातत्वादिति। त
 योश्च वाचलिंगत्वा त्रिष्वपिलिङ्गेषु समानं रूपमिति। तयो युष्मदस्मदोर्वाचलि
 गत्वा स्वविषये लिङ्गद्वौतेकाभावात्। वाचि अलिङ्गत्वा वचनं वाक्। तस्यां वाचि-

उच्चारणे अलिङ्गत्वाभावः तस्मात् न तु अविधेयलिङ्गत्वात् । तत्र तु सर्वदिग्द्य
भिचरति । सर्वलोकः । सर्वजगती । सर्वजगत् इत्यादौ लिङ्गद्वौ तत्कृत्यावभिचरो
दृश्यते । अत्र तु त्वं शिवः त्वं शक्तिः । त्वं ब्रह्म इत्यादौ स्वशब्दविषये लिङ्गद्वौ तत्का
भावाविषयलिङ्गेषु समानं रूपं । तस्माददमशब्दवत्प्रेति लिङ्गं युष्मदस्मदोः स्वरू
पं निरूपितमिति भावः ॥ त्वमहं सिना ॥ यूयं वयमित्यादौ टा नास्त्रिभित्यादिवत् लिं
गविशिष्टविभक्तिकार्यानि मिथ्यानात् सूत्रकृतापि द्योतितो भिषायः । अतएव लिं
गत्वप्रसिद्धात्रिलिङ्गाः पृथगेतयोः निरूपणं विहितं । तयोश्चेति वकारात् षका
रांतनेकारात् संख्यायाः कतिशब्दस्यापि त्रिषु लिङ्गेषु समानं रूपं तां द्योतयति ॥
त्वमहं सिना ॥ युष्मदस्मदोः सिसहितयोः यथा संख्येन त्वमहं इत्येतावा दशौ भव

तः। युष्मदः अहं सिना इति स हार्थे तृतीया। युष्मसि अस्मसि इति स्थिते। सिस
हितयोरादे शौ भवतः। त्वं अहं प्रियः त्वं युवां वायस्य स प्रिय त्वं प्रियः अहं आ
वां वयं वायस्य स प्रियाहं इत्यपि भवति॥ युवावौ द्विवचने॥ युष्मदस्मदो द्विवच
ने परे युवू आ वू इत्येतावादे शौ भवतः। यथा संख्येन॥ आमी॥ आम्। औ। युष्मदस्म
दोः पर औ आम् भवति। युवां। आवां। युष्मदस्मदो द्विवचने परे युवावौ नतु द्वर्थ
वाचित्वमात्रेति न युवयोः। पुत्रो युष्मत्पुत्रः आवयोः। पुत्रो अस्मत्पुत्र इत्येव भव
ति॥ यूयं वयं जसा॥ जसा सहितयो युष्मदस्मदो यूयं वयमित्यादे शौ भवति॥
यूयं। वयं। प्रियः त्वं युवां। यूयं वायेषांति प्रियूयं। एवं प्रियवयं॥ त्वं नमदेकत्वे॥ यु
ष्मदस्मदो तत्तत् इत्येतावादे शौ भवतः॥ एकत्वे गम्यमाने। एकत्वेनाम एका

थेवाचि त्वं न तु एकवचनं। तेन त्वस्युजो मस्युज इत्यादौ त्वमदादेशो भवत ए
वा॥ आम्ने॥ युष्मदस्मदोष्टेरा त्वं भवति। अमिसकारे भिसि चपरे॥ त्वां मां। यु
वावौ द्विवचने। आम्ने॥ युवां आवां। त्वदादेशे रत्वे। शसिदीर्घकृते अलिंगत्वद
प्राप्ते शसोन इति न त्वेन त्वविभये वक्तव्यं करोति। शसौ नो वक्तव्यः इति। युष्मा
न्। अस्मान्। त्वमदादेशो कृते॥ एटाञ्चो॥ युष्मदस्मदोःष्टेरे त्वं भवति टाडि. इ
त्येतयोः परयोः॥ आदेशो वदादेश इति न्यायात्॥ त्वमदादेशोष्टेरे त्वं अया
देशः। त्वया। मया। युवावादेशो कृते अद्गीत्या त्वां युवाभ्यां। आवाभ्यां। त्यादेशः॥
आम्ने॥ युष्माभिः। अस्माभिः॥ तुभ्यं मत्स्यं उच्यते॥ उच्येति स ह्यर्थे तृतीया। तदेव वि
वृणोति उच्येति सहितयोः युष्मदस्मदोः तुभ्यं मत्स्यं इत्येतावादेशो भवतः। तुभ्यं। मत्स्यं॥

दित्वा दामि सुटि कृते ॥ सामाकं ॥ सुदू स हित आ म साम सुभ द सम दो परः साः
म आकं भवति ॥ युष्माकं ॥ अस्माकं ॥ सुदू स हित स्या म आकं मादेश विधानं ए स्ति वरु
त्वं इत्येकार निवृत्त्यर्थं नत्वा म स्त्रा वित्या कार निवृत्त्यर्थं कृते पित स्मिन्नूप विपर्ययः
स्थादिति ॥ प्रिया स्वमहं युवां आवां ॥ यूयं वयं वायेषां ते ॥ तेषां प्रिया स्माकं प्रिय युष्मा
कमित्याद्युत्थां त्वत्तदादेशे कृते ॥ एदोऽयोः ॥ त्वयि मयि ॥ युवयोः ॥ आवयोः ॥ आम्हे ॥
इत्या त्वं युष्मासु ॥ अस्मासु ॥ प्रिय त्वयि प्रिय मयि इत्याद्युत्थां ॥ अत्र बाल वा कुल ता भावा
येक त्ववाचिनी ॥ युष्मदस्मदी समा सार्थो न्यसंख्या श्रैते स्तो युवावौ त्वमावपीत्यादिवि
शेषस्तु नेप्रयंचितः ॥ सलोकां छे वस्य सिद्धिरित्युक्तत्वाद न्यतो अथ्यवगंतव्यः ॥ ग्रंथः
कृतस्तु स्व रूपं नि रूप्यत इति एव प्रतिज्ञा ॥ न तु समा सार्थवशा त्वाहाद्यादेशवि

शेषैर्गोतायामन्यथाभूतानिरूपाणिनिरूपयितुं तस्मात्प्रथानुसारिणोवय
 मप्यस्मिन्निषयउदासीनास्मः॥ अथथानयोरादेशविशेषविधिः॥ अनयोयुष्म
 दस्मदोरादेशविशेषस्यविधिर्विधानंउच्यतइतिशेषः॥ युष्मदस्मदोःषष्ठीच
 तुथीद्वितीयाभिस्तेमेवात्रौवस्त्रसौ॥ युष्मदस्मदोरमीन्नादेशायथासंख्येनभवं
 ति॥ कीदृशयोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहितयोःयुष्मदस्मदोरित्युक्तंविभक्तेर्वच
 नत्रयात्मकत्वात्॥ षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामेकवचने॥ तेमेद्विवचने॥ वांनौवद्विव
 चने॥ वस्त्रसौभवतइत्यर्थोऽस्मिन्नर्थे॥ तदेवविवृणोति॥ तत्रैकवचनेत्यादिना॥ द्वि
 तीयाचतुर्थीषष्ठीतिवक्तव्यमेवाषष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरित्युक्तत्वात्॥ कचि
 त्वयामयेत्यस्मिन्नर्थेतेमेभवतइत्यपिसूचितेनयथाश्रुतंतेलिखितंस्वीतेत्यादिः

प्रयोगे तु दाहरणानि॥ स्वामी ते स समायात स्वामी मे सांप्रतंगत इति च उ. सा सहित
 योरादेश विशेषः। नमस्ते भगवन् भूयो देहि मे मोक्षमवयं। इत्युक्ते. सहितयोरा
 देशविशेषः। द्वितीयैकवचनेन आदेशांतरं अग्रे भविष्यति॥ स्वामी वा. युवयोः सः
 उच्चैर्जहासा। किं कृतानो आ वयोर्दानयातनां दानती ववेदनां दृष्ट्वा ओमि आदे
 शविशेषः। राजा वा युवाभ्यां दानं दास्यते। सानं नो आवाभ्यां मधुसूदन। दास्यते इ
 ति चतुर्थीद्विवचने स्वावो युष्माकं वलवान् राजा। स्वामी न. अस्माकं असौ जनाई
 न इति आसनमो वो युष्माभ्यं वत्सविज्ञेभ्यः सानंधनं। न अस्मभ्यं दीयतां इति भ्यम
 । सानं दानं वः युष्मास्य पश्यामः। प्रपश्यामः नः अस्मात्सु दुःखिनः। प्रपश्यामः द्विती
 यैकवचने उल्लेखेण प्राप्तस्य ते मे आदेशस्य बाधकं सूत्रं प्रणयति॥ त्वामामा॥ अः

मासहितयो युष्मदस्मदोः त्वामा इत्येता वादे शौ भवतः। पश्यामि त्वामदालीढं। पश्य
 मामद भेदकं इति॥ अत्र वादे शेतु ते मया दय एव प्रयोक्तव्याः। तेन वादयः। यथा त्वः
 मना यो ह मी शानतस्य मे न्यास्ति न प्रभुः। तस्मै मे देहि संतोषं त्वं मामा त्वं परित्यज
 इत्यादि ते यं॥ नादौ॥ पादौ दौ वत्तमानयो युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति॥ सत्रेः
 आदावित्युक्तत्वात् सा मा नौ नो कृत्वात्वा कादावपि नैते आदेशा भवन्तीति ते यं
 ॥ तव ये शत्रवो राजन्मम ते यति शत्रवः इति पादादौ ते मे आदेशौ न जातौ॥ तच्च
 श्लाघ्यानुगुणा विमलं च कुलं मित्या दौ वा कोपि ते यं॥ चादिभिश्च॥ चादिभिरपि
 यो गे नैते आदेशा भवन्ति॥ च वारु एवं पंचैव वायः। एतैः साक्षात् योगे सति नैते
 आदेशा भवन्तीति र्थः। तव मम च स मा ग मः सदा आसीत्। तव मम बान् किमप्यसा

अमस्ति। तवममहमहञ्चकास्ति सरयं। तवममान भवेत्कचिद्वि योगः। भवतु त
वसमैवं सर्वदा सन्निधानं। इत्यादिद्विवचनादावपि प्रयोगवशात् सेयं। हे राम त
वदा सोस्मि हे राम तुभ्यं नम इत्यादिसं बोधनपदादपि नैते आदेशा भवन्ति। लो
काध्वेषं सेयं नैरुक्ता हि॥ नामाख्यातो यस्य सर्गनिपाता इति चातुर्विध्यं शब्दाना
मामनंति। अत्र। अविभक्तिनामैत्यादिनामनिरूपितं। आख्यातं तु अग्रे अवि
धास्यते॥ अधुना उपसर्गान्निपातांश्च वालव्युत्पत्त्यर्थं प्रसिद्धं तापूनिर्दिश
ति॥ चादिनिपातः इति॥ चादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति। तमेव निर्दिशति। चवा
हेत्यारभ्यस्वराश्चेति तावत्पर्यन्तेन ग्रंथेन। चादयो इत्यपरिमितार्थत्वात् का
र्त्तव्यं नाख्यातुं न शक्यं ते॥ उक्तं हि॥ निश्चयेन पतं त्यने के च्छर्थे स्थिति नियोगम

नेकार्थत्वं तथापि वालव्युत्पत्तये र्थे विशेषः प्रसूयते॥ च स मुञ्चया न्वा च ये तः
रेतरयोगसमाहारविनियोगतुल्ययोग्यतावधारणहेतुषु। वाविकल्पउप-
मानद्वन्द्वद्वयसमुच्चयः। वाचयेतरैतरयोगाः न च स्फुटिषु। अहविनियोगातिक्क
मपादपूरणेषु। अहविनियोगाचारातिचारपूजासु। एवं अवधारणादौ
। एवं प्रकृतं परामर्शप्रकारः। अर्थः। अपदेशेति श्रव्यांगीकरणेषु। नूनं
वितर्कार्थेति श्रवयोः। पृथक् नानाएतौ भेदा र्थे विना। मृते अन्तरेणेति वर्ज-
नार्थः। स्वस्तीत्यविनाशे। अस्तीतिसत्तायां। अस्तीत्यादयोज्याख्यातरूपकाः। स्या-
दशब्दः। अनेकात्तययार्थः। दोषानन्तरात्रौ मृषामिथ्या इति निर्वच्ये। मिथः
स्वरस्वरं। अथ अथो आनन्तर्याधिकारमंगला र्थेति रविवक्षाम्। ज्यसू।

पूर्वदिने। श्रापरदिने। उच्चैस्त्रि। नीचैस्त्रि। उच्चवचयोः। स्वस्वर्ग। अंतर्मध्ये। प्रातर
प्रत्युषे। पुनर्भूयः। रयौ नः। पुन्ये। अहोस्वित्। वितर्के। सहसा कं। समंसत्रासार्थं। सह
र्थे। अमासं बोधे। अंतरा मध्ये। नमस्प्रकीर्णभावे। अलं भूषापय्यादिषु। कृतनिवा
रणे। अमानोनाप्रतिषेधे। इषत् नूनत्वे। किल खलु वैनिश्चयस्मरणयोः। आरात्ररू
पान्तिकयोः। भृशमत्यर्थो यत्कारणे। तत्कारणे। अश्वेतिस्वरप्रतिरूपकावर्णः स्व ५
निपातसंज्ञा भवन्ति। असंबोधने। इ' भर्त्सने। उ' अहोतामे इत्यस्मिन्नर्थे। उजानुकं
पायामैश्वर्ये च। जलवर्णे स्तोत्रवचनो। ए' संबोधने। ऐ' आश्चर्ये। ओ' अनुनये। ओ'
भवत्यर्थे। ओम् अंगीकारे। आः। साध्याश्वर्ययोः। इत्येवमादिर्गणानिपातसंज्ञः।
आदिशब्दात् शस्वतूसातत्पे। श्रीषट् वौषट् वषट् हविप्रदाने। इत्यादयोऽन्येपि

याः। एतेषु केचित्सूचकाश्चादयः। केचित्सुवाचकाः। पृथगादयः। उक्तं हि। केः
येषां द्योतकाः। केपिवाचकाः। केयनर्थकाः। आगमाएवकेपिसुः। संभूयोर्थस्वसा
धकाः॥ अथ प्रत्ययांता निपातानाह॥ तत्रादिर्विभक्त्यर्थे निपात्यते। तदेव निरूप
यति। तस्मिन्निति सप्तम्यर्थे तत्र। यस्मिन्नित्यत्र। कस्मिन्निति कुत्र क। तस्मिन्का
ले तदा। यस्मिन्काले यदा। कस्मिन्काले कदा। तेन प्रकारेण तथा। येन प्रकारेण य
था। केन प्रकारेण कथं। अनेन प्रकारेण इत्थं। तस्मादिति ततः। यस्मादित्य
तः। अस्मादिति अतः। एतस्मादिति इतः। कस्मादिति कुतः। सर्वविभक्तिकः तस्य
इत्येके वै पाकरणाः वदन्ति। पूर्वतः पश्य अग्रतोगच्छेत्यादिष्वयोगवशात्तद्वेयाः।
पूर्वस्मिन्निति पूर्वतु पुर इति पुर इति पुरस्तः। अधस्तात्। परस्मिन्निति परेण।

दक्षिणास्यादिदिशि दक्षिणाहि वसन्ति चान्दालाः चान्दालावसन्तीत्यनेन दूरार्थे श्रुति
ध्येये आहि प्रत्ययः इति सूचितं। चान्दालाहियामतो दक्षिणास्यादिदिशे वसन्ति।
तस्मात्तदक्षिणाहीत्यनेन अमी पवाचित्यधिकरणेषु योग इति सापितं। तस्मि
न्नितितत्रेत्यादि दक्षिणाहि वसन्ति चान्दाला इत्येतस्मिन्प्यर्थं विभक्त्यर्थस्यैवो
दरूणां॥ किमः सामान्ये चिच्चिन्नौ किमिति सर्वं विभक्त्यंतात् किमूद्रावात्सामा
न्येर्थे वा केचिदादिः प्रयोगः। कचित् कौचित् कंचित् केन चित् कस्मै चित् कः
स्माचित् इत्यादि शेषं॥ कश्चन। कौचन। केचनेत्यादि। तदधीनकास्त्रयो वसि
त्। राजाधीनं राजसात्। सर्वं भस्म। भस्मसात्। उरी उररी अंगीकरणे॥ उरी
कृत्य उररी कृत्येत्युपसर्गप्रतिरूपकतयोक्त्यपू॥ सर्वमूरी कृत्यवक्तीत्यादि

प्रयोगश्चात्सेयं। सद्यादिः काले निपात्यतो सद्यादिर्गणः। सद्यः सपदितस्मिन्ने
 वक्ष्यो इत्यर्थः। अथ अस्मिन्दिने। अधुना इदानीं। अस्मिन्काले। सांप्रतं। तस्मिन्काले
 पुर्वेद्युः। पुर्वस्मिन्दिने। परेद्युः। परस्मिन्दिने। यहियस्मिन्काले॥ प्रादिरूपसर्गः
 प्रादिर्गणउपसर्गसंज्ञकः। प्रपरा अपसम् अनुभवानिरदुस्विआङ् निअधि
 अपिअतिसुउत्तममिप्रतिपरिउपत्रविः। अयंप्रादिर्गणः। प्रादीनांच अर्थसा
 पनायकानिचित्रउपसर्गवृत्तिस्थान्युदाहरणानिलिख्यते। प्रआदिकर्मः
 णि। प्रयातःदैर्घ्यं। प्रततः दीर्घशेषभुर्देशस्य भशार्थे प्रवदंदयादाः। संभवे प्रभव
 ति। गंगाहिमवतातृप्तीप्रभुक्तावियोगे प्रोषितः। शुद्धो प्रसंनः। शक्तौ प्रशक्तः।
 इक्ष्वा मां प्रार्थयते प्रभाते। प्रशान्तौग्निः। पूजायां प्रोजलिः। अग्रे प्रवालं दर्शनिः

प्रलोकयति॥ पराभि भवादर्थेषु वधे पराहतः गते परागतः॥ दशनि परादृष्टः॥
विक्रमे पराक्रांतः॥ अभिमुखे परावृत्तः॥ शो पराजितः॥ अधीते पराधीतः॥ मोक्षणे
पराकृतः॥ प्रातिलोभे पराकुरवः॥ अपवि योगे अपयाति॥ विकृतौ अपकृतवान्
विपरीते अपशब्दः॥ निदर्शणे॥ अपदिशति॥ आनन्दे अपहसति॥ वर्जने॥ अप
त्रिगतादृष्टो देवः॥ चौर्ये अपहरति॥ वारणे अपहरति॥ अनन्वे अपेचयः॥ असंयोगा
दर्थेषु संगतः॥ पुत्रेण संगतः॥ सख्या॥ संभवस्य ग्निः॥ संजानाति संसिध्यति॥ संस्वरो
ति॥ संसृते संगृह्णाति॥ संवृद्धः॥ संचष्टे॥ अनु अनुज्ञादौ अनुजानाति अनुतायः॥ अ
नुवाक्ताः अनुशानं अनुशायः॥ अनुकृतिः॥ अनुधनमसतांगतिः॥ अनुयोगः॥ पञ्च
अवज्ञादौ अवजानाति अवगच्छति॥ अवदाने अवलंबते॥ अवधत्ते॥ अवकिरति॥

निश्चिन्तयानिर्णीतानिः संगः निर्दिष्टनिः कान्तः निर्वेशः निश्चिनोति दुरा कृष्ण
र्थदुःकरं दुर्जनः दुर्बलः दुर्दिनं दुर्मनाः विविशेषाद्यर्थे विशिनष्टि विचित्रावि
श्रुशक्तयः विपुक्तः विकीर्णः विकटं विमनस्कः विभुः विवदति विस्मरति विमुखः
विकान्तः विशिष्टं विलोकयति ८ आहुः आभिमुखाद्यर्थेषु ॥ आगच्छति आकां
क्षति आताम्रातस्वाः ॥ आलिंगति आरेभते आमुचति आदत्ते आनासेवको
स्मिहरेः आशकान् सर्वे हरि किंकराः उत्तमः आदिसति आचारः आलम्बनं आ
मोदः आदरः आयातः आवर्तः इत्यादि ॥ निनिक्षेयादौ निक्षयति निराकारः वि
ग्रहः नियतति नियमः निदेशः निवेशः नियुणः निवद्धः निवहः निषादः निपी
तः निकृतः निदर्शनं निवर्तनं निलयः निमेषः निलः निवातः इत्यादि ॥ ११ ॥ अधि

स्यादौ अलोपोऽज्ञातव्यः॥ श्वादेर्वस्य उतं शुनी॥ मद्योनी॥ जकारा न्नात्॥ कर्त्री॥ हर्त्री॥ दा
त्री॥ यात्री॥ अणं तात् औपगवः इति स्थिते॥ दीपि॥ इव एण्डिवर्णयोर्होपो भवति शीपिपरे
॥ औपगवी॥ यस्य लोपः॥ इश्च अश्चयः तस्य लोपो भवति स्वरैयकारे च परे॥ विभक्तिः
स्वरवर्जिते स्वरैयुं प्रत्ययवति रिक्ते यकारे इति ज्ञातव्यं॥ तेन देवेत्याच्चाणारित्य
त्रचनजकारा न्नत्वे स्वश्रादीनां नकादां तत्वे संख्यावाचिनां च शीपूना इति वृत्तिर्या
जकारा देवावगतव्यं॥ स्वसातिश्च तस्य श्रननां दादुहिता तथा॥ याता मातेति सध्वे
ते स्वसादय उदाहृताः॥ पंचनद्यः इति॥ छितः॥ षच दच जच ऋच वष्टु इत्येस्य स
तथा॥ तस्मात्सकारटकारउकारः ऋकारौ नुबन्धास्त्रियामीपूप्रत्ययो भवति
॥ षप्रत्ययान्तात्॥ वराकी॥ टकु रूचरी॥ उजो मती॥ रुप चंती॥ पठनीत्यादि॥ छि

तदिति द्वी पृथातो न भवति। त्रपूषा त्रपा इत्यादौ प्रतीच्यादयस्त्रयस्त्रयादिपाठश्चे
पात्सिध्यंति। तस्या न न्यप्रयोजनत्वात् त्वेदं सुस्पष्टं देवास्तनं भयं कन्या॥ नदादेः॥
नदादेर्गणाल्त्रिया मीषु स्यो भवति। नदी। गौरी। गौतमी। नद्यदिरा कृतिगणो
मंतव्यः॥ तेन पीवरी जित्वरी शर्वरी द्वादशी चतुर्दशी चतुर्थी पंचमीत्यादिनां शि
ष्टप्रयोगाणामविहितलक्षणानां नर्ददिगणावांतर्भावो वेदितव्यः॥ इन्द्रादेशानी
पूचा॥ ब्रह्मरुद्र भव शर्वस्तु उवरुणाः आदिशब्दात् ज्ञेयाः। मातुल आचार्यः
सूर्यायोपाध्याय च त्रियेषु विकल्पः। तथा त्रयं योगः। आचार्यदिनत्वे च। ब्रह्मन्
शब्देन लोपश्च। हिमाराण्योर्मस्तु। यवनास्त्रिप्या। यवाद्दोषादुत्पेता वत्क
संक्रान्तीति च काशत् ज्ञातव्यं। इन्द्राणी। शुर्नोणो नंत इति एत्वं। ब्रह्माणी नलो

पेक्षते। रूपसिद्धिः। भवानी शर्वाणी मृडा नीवरूणा नीमातुली नीआचा र्थादि। तं सू
र्याणी आचार्यानी स्वयमेव्यापयति। उपाध्याया नीक्षत्रियाणी विकल्पोपि मातुलीआ
चार्या आचार्यानी सूर्या उपाध्याया क्षत्रिया। अरूणा नरुत्वे अरूणा नी। यवाल्लिपां।
यवनानी। अन्यत्र यवानी दुष्टेयवे। यवानी इत्यादि ज्ञेयं॥ शीपू स मा हारे गुणश्चा॥
स मा हारे शीपूत्रे गुणेपित्रि शब्दादी कृते गुणे चात्रयीति रूपं॥ पुंयो जे च॥ अका
रा नासुं यो जे च शीपू प्रत्ययो भवति॥ शूद्रस्त्री शूद्रा। गणकस्त्री गणकी॥ जाते
रयो पधात्॥ अयकारो पधा जातिवाचिनः अकारा नात्स्त्रिया मी प्रत्ययो भव
ति॥ महिषी॥ शूकरी॥ हंसी॥ कुक्कुटी॥ ब्राह्मणी॥ त्यादौ जातिवाचका दीपू अयकारो प
धाग्रहणात्। क्षत्रिया वैश्या। रुयगवयादि वर्जितात् यकारो पधादिति ज्ञेयं॥

प्रथमवयोवाचिनो अतश्चैव प्रवक्तव्यः॥ कुमारी किशोरी कन्यायानि च॥ कन्या॥ प्रथमव
 यश्चिप्रथमग्रहणावृद्धापेक्षया तेन चिरं दीतरूपा लभन्ते॥ वृद्धास्तु विराडस्य
 त्रना॥ अतः किं शिशुः॥ अत्र प्रथमवयस्यपिन॥ स्वांगादा॥ स्वांगवाचिनो स्त्रिया मीप
 प्रत्ययो भवति वा॥ अत्र वा शब्दः॥ सुमुखीत्यादौ विकल्पं॥ पद्मवचनादौ क्रोडादौ च नि
 षेधं॥ अंगगात्रकंठे आदिषु अविकल्पं द्योतयति॥ स्वांगवाचिन इत्युक्तत्वात्॥ उपस
 र्जनी भूता देवस्वांगादीप॥ नशुग्रीवाकंधरेत्यादौ नित्यमीप॥ प्राणिस्थमद्रवं मूर्तं स्वां
 गं स्यादविकारजं॥ तद्वद्वृक्षमतस्त्वं रेतुस्थितं तद्वच्चता दृशि॥ प्रसुदा हरणं तु सु
 मुखाशाला॥ अर्घाणि स्यात्वात्॥ बहुत्वेदा॥ द्रवत्वात् सुसाना॥ अमूर्तत्वात्॥ बहुशोका॥
 विकारत्वात्॥ सुकेशी॥ सुकेशा॥ चारथ्या॥ अर्घाणि स्थस्या प्राणिनिर्दिष्टत्वात्॥ सुस्त

पेन्तयाद्वितीयाद्याविभक्तयः। कुषावर्धेषु भवन्ति। कार्येद्वितीया। कर्तृसाधनेतृ
तीया। दानपात्रेचतुर्थी। विश्लेषावधौपंचमी। संवन्धेषष्ठी। आधारभावयोः स
प्तमी। कारकविभक्तयः। उपपदविभक्तयश्चेति। विभक्तयोद्विविधाः। तत्रका
रकविभक्तिं दर्शयन्नाह। कार्येकर्मकारकेऽस्याद्येऽप्ये संस्कार्येविका
र्येचद्वितीयाविभक्तिर्भवति। कार्यनामकर्मकारकंतत्तत्तुर्विधं। उत्या
द्यंआप्यंसंस्कार्येविकार्येचेति। तत्रोत्पत्त्यहंउत्पाद्यं। यथाघटंकरोतीतिअत्र
घटउत्पाद्यंकर्मप्राप्त्यहंआप्यंकर्म। यत्तसिद्धमेवप्राप्यते। यथाग्रामंप्रा
प्नोतीत्यत्रग्रामः। संस्कारोनामकश्चिदतिशयः तदहंसंस्कार्यं। यत्रक्रिययादृ
ष्टोऽष्टोवागुणः आधीयते मलापकर्षोवाक्रियते यथाव्रीहीत्योचति। यथावा

चैलं क्षालयति। विकरोतीति विकार्यं। यथा सोमं सुनोति अत्र पूर्ववस्थापरि
 त्यागेनावस्थांतरमापद्यते। एवं चतुर्विधं कर्मकारकं॥ कर्तुरीक्षिततमं। तथा
 युक्तं अनीक्षितं च। अपादानादिविशेषार्हकथितं च। तत्रापि द्वितीयाविभ
 क्तिर्भवत्येव। उत्साद्याद्युदाहरणानि। कारूकः कटं करोति। उत्साद्यं कर्म
 कटः रूपं पश्यति चानुषः इत्यत्र रूपं कर्मसंस्कार्यं। यतो दर्शनक्रिययारू
 पेस्तानतातिशयः क्रियते। अन्येन मलो व्यावर्त्यते। तस्माद्रूपं संस्कार्यं भवत्ये
 व॥ राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः। राज्यमाप्यं कर्म। सोमं सुनोति सोमपा इत्यत्र सो
 मो विकार्यं कर्म॥ अनीक्षितस्य कर्मणो देवो पेन्नाभ्यां देवं भवतंतत्त्वं॥ य
 था वृश्चिकं मृद्नाति। ग्रामं गच्छन् नृणां सृशति। इत्याद्युज्या तथा अपादानादि

विशेषानहं स कथितं च कर्मात् तत्रापि द्वितीयासेया यथा गां चोरा दोषिणी
रं मुख्यं कर्म गौ मन्त्रपादानादिविशेषानहं स कथितं मुख्यं कर्म युक्तं कथितं
कर्मात् तत्रापि द्वितीयाद्विकर्मकेषु धातुषु मुख्यं कर्म युक्तं मुख्यं कर्म सेयातेः
च द्विकर्माः दुर्ज्यावर्थं नु विप्रविचिब्रूणा म् इत्येव मादयः एवंकारकद्विती
यां निरूप्य उपपदद्वितीयां निरूपयति अभिसर्वतसोः कार्याधिषु पर्यादि
षु त्रिषु द्वितीया घेडिता तेषु ततो न्यत्रापि दृश्यते अभितस् सर्वतस् योगे द्विती
या दं द्वाते श्रुयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंवध्यत इति न्यायात् प्रत्येकमभिसंव
ध्यते तथाधिकयोगे आमेडितां तेषु द्विस्त्रिरुक्तेषु उपर्यादिषु त्रिषु उपरि
अधि अधस् एतेषु द्वितीया कार्यात् ततोऽन्यत्रापि दृश्यते समानिकषाहा

प्रति योगे च पि। यथा प्रयोग म न्यत्रापि दृश्यते। उदाहरति। ग्राममभितो नदी
 वहति। अभितो ग्रामं सर्वतो नगरं। अत्रापि सर्वतसोः योगे द्वितीया। धिक्कदेव
 दत्तमिति धिग्रपुरोहितं। उपरि उपरि व्याधं मध्यधिनगरमधोऽधः इत्यत्रा
 मुदितानामुपरि। अधि अधम। एषां योगे द्वितीया। ततो न्यत्रे युक्तात्सम
 याग्रामं निकषाग्रामं। हस्वामिनं तथा लोका श्रेष्ठस्येत्युक्ता दन्यानि सातव्यानि
 यथालक्षणे। न्धं भूता द्यानां भागवी सासु। प्रति पर्यनवः। तथा गति। एते उपस
 र्गाभिलक्षणादिषु प्रयोक्तव्या तत्र द्वितीया। मासमधीते मासपर्यन्तं। निरंतरं।
 अन्यथा मासस्य द्विरधीते। कोशं पर्वतः। अत्राध्वनौ नैरतर्यं॥ ॥ तृतीयां दर्शयि
 ति॥ कर्त्तरि प्रधाने क्रिया श्रये साध्यने च। क्रिया श्रयत्वं कर्मादीनां च संभ

वतितन्निवृत्यर्थं प्रधाने क्रिया श्रय इत्युक्तं। न केवलं कर्तयेव तृतीया साधने
चा किं नाम साधनं। क्रिया सिध्यु पकारकं साधनं क्रिया सिध्यै उपसन्निहित
त्वेना साधारणत्वेन कारकं साधकं तमिति यावत् तस्मिन् करणे तृतीया वि
भक्तिपंक्तिश्च या एतत्तरं पठनीयं बुद्धि प्रत्यवसानार्थं शब्द कर्म कर्मकारणं।
त्रिप्रत्ययव्यतिरिक्ते स्थले यः कर्ता स त्रिप्रत्ययानां कर्म भवति॥ अधिशी
उ. स्यात्। तथा शीउ. स्वप्ने स्या गति निवृत्तौ आस उपवेसेने इत्येतेषामधिपू
र्वोणा माधारेपिकेर्म। तथा उप अनु अधि आउ. पूर्वस्य वसतेः। अभिनि
पूर्वस्य विशते राधारः कर्म भवतीत्यादि। ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इत्येतद्दला
देवावगंतव्यं। कालाधनो नैरंतर्येवाच्ये सति कालवाचका दधवाचकात्तच्च

शब्दात्विभक्तिर्भवति। उदाहरति॥ भिन्नः शरेण राभेण रावणो लोक रावणः।
कराग्रेण विदीर्णोपि वानरैर्युध्यते पुनः॥ लोकाच्चावयति क्रंदयति लोकलावणः।
एवंविधो रावणो राभेण शरेण भिन्नः। अत्र भेदनक्रिया श्रयप्रधाने भूतः कर्त्ता
रामः। तत्र तृतीया। क्रिया सिद्ध्युपकारकेन करणत्वात्साधनं शरः तत्रापि तृती
या। एवं वानरैरितिकर्त्तरितृतीया। कराग्रेणैतिकरणे तृतीया। वानरैः करा
ग्रेण विदीर्णोपि स पुनर्युध्यते। कराग्रेणैति जातावेकवचने॥ चतुर्थी दर्शय
ति। शेषाः कार्येत्यादिना। दानपात्रे चतुर्थी विहिता तदेव विवृणोति। दान
पात्रे संप्रदानकारक इति। सम्यक् श्रेयो बुध्या प्रदीयते यत्र तद्दानपात्रं नाम
संप्रदानकारकं तत्र चतुर्थी। वेदविदेगां ददाति अत्र गोदानस्य वेदविद्या

त्रं। राशोदं उददाति। रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ संप्रदानकारकत्वाभावा
न्नचतुर्थी॥ पंचमीदर्शयति॥ विश्लेषावधिविति। पूर्वोक्तं वाचष्टे। विश्लेषो वि
भागः। स संयोगपूर्वकः। तत्र योऽवधिः। यस्माद्विभागो जायते स चलतया
चलतया वा विवक्षितः। तत्र तस्मिन् विश्लेषावाधौ अपादाने अपादानशब्दा
भिधेये पंचमी विभक्तिर्भवति। चलतया विश्लेषावधेरुदाहरणं। धा
वतोऽश्वाः सप्तति। अत्राश्वेन संयुक्तस्य पुरुषस्याश्वेन सह विश्लेषो भवति॥
तत्राश्वोऽवधिः तस्य च चलत्वद्व्योतनार्थं धावत् इति विशेषणं। भूभृते वतर
तीत्यचलस्य विश्लेषावधेरुदाहरणं॥ षष्ठीदर्शयति। संवंधे षष्ठीति। स्वस्वामी
तिसंवंधादौ संवंधे लिंगार्थकारकादिव्यतिरिक्ते षष्ठीविभक्तिर्भवति। सं

बंधस्योभयतिष्ठत्वेपिराजादेर्विशेषणदवषष्ठीननुपुरुषादेरितिज्ञातव्यं।
राज्ञःसपुरुषोत्तमैःपित्रोरेतत्पूजनं।गुरूणांवचनंयथंकवीनारसवद्
चः।इतिक्रियोगिनोमुख्याः।पुरुषादयोराजादिभिर्विशेष्यन्ते।संबंधश्चविशे
षणविशेष्यभावादःषष्ठाउच्यते।राज्ञइति एकत्वेपित्रोरितिद्वित्वेगुरूणा
मिति॥आधारेभावेवासप्तमीदर्शयति।तत्राधारशब्देनाधिकरणमु
च्यते।क्रियाश्रयस्यकर्तुःकर्माणोवाआधारेऽधिकरणसप्तमी॥तच्चाधि
करणाद्विविधं।त्रौपश्लेषिकंसामीपिकंचेति॥तत्रौपश्लेषिकमेकदेशवृत्ति
व्याप्यवृत्ति।अत्रिवंग्यवृत्तीतित्रिविधं॥उदाहरति।कटेशेतेकुमारोसौइत्य
त्रैकदेशवृत्तौपश्लेषिमधिकरणं।वटेगावश्चशिरतइतिसामीपिकमौप

श्लेषिकमधिकरणं। तिलेषु विद्यते तैलं इति वा यद्वत्तौ पश्लेषिकमधिकरणं।
हृदि ब्रह्मा मृतं परमिति। अत्रियं ग्यवृत्ति। औपश्लेषिकमधिकरणं। क्वचि
त्पाठः षड्विधमधिकरणं। औपश्लेषिकं, सामीप्यकं, अत्रियायकं, वैषयिकं,
नैमित्तिकं, औपचारिकं चेति। तत्राह योरुदाहरणं॥ युद्धे सन्नस्यते धीरोऽ
गुल्यग्रे करिणां शतं। इत्याधारसप्तमी निरूप्यभावे सप्तमी निरूपयन्। भा
वशब्दं व्याचष्टे। भावः क्रियालक्षणं तत्रापि सप्तमीति। प्रसिद्धक्रियाया अत्र प्रसि
द्धक्रियायाः लक्षणं बोधनं भावः। यथा वर्षणी प्रसिद्धक्रिया तथा चौरागम
ना प्रसिद्धक्रिया लक्ष्यते। तत्र क्रियाया क्रियांतरं लक्ष्यते सभाव इत्यर्थः। तत्र
सप्तमी। वर्षदेवे चौर आयातः। पतत्यं शुभालिनिपतितोऽरातिः। देवस्य मेघ

स्यवर्षाणि क्रियया चौरागमनक्रियारन्तिता ॥ तथां शुभालिनः सूर्यस्य पतने
नास्तमयेनारतेः शत्रोः पतनं ललितमित्युभयत्र क्रिया ललितो सप्तमी ॥ ॥
शेषाः कार्यकर्तृसाधनइत्यादिवत् उपपदविभक्तीर्दर्शयति ॥ विना सहन
मजृते निधिरिणस्वाभ्यादिभिश्च ॥ एतेरपि योगे द्वितीयाः विभक्तयो भवन्ति ॥
आदिशस्य प्रत्येकं संबंधः तेन विनादिभिर्योगे द्वितीया ॥ सहादिभिस्तृतीया ॥
नमादिभिश्चतुर्थी ॥ जृतेत्यादिभिः पंचमी निद्धरिणा दौषष्टी ॥ स्वाभ्यादिभिस्त
प्तमी योज्या ॥ उदाहरणानि ॥ विना पापं सर्वं फलति ॥ विना शब्दस्य योगे पापमि
ति द्वितीया ॥ अन्नदेणाक्षीणि किं जीवितेन ॥ अन्तिणी द्वितीया ॥ नेत्राभ्यां विना किं
जीवितेनेत्यर्थः ॥ अन्नरात्वं मां मधु ॥ अन्नराशदो मध्यवचनः विना अन्नरा

अत्र रेणोत्यादिपदात्तग्राह्यासहादिभोजेन तृतीयां दर्शयति। सहशब्दस्तुल्य
योगितायां विद्यमानतायां च विद्यते। तुल्ययोगिता च द्रव्यगुणक्रियाभिस्त्रि
विधा क्रमेणोदाहरणानि। सहपुत्रेण। अत्र पुत्रेण सह राजा। अत्र पुत्रेण चंद्रयंतेन
तुल्यता। सहवयस्येन सुन्दरः। अत्र गुणतुल्ययोगिता। सहशिष्येनागतो गुरुः। इ
ति क्रियातुल्ययोगिता। सदैव दशभिः पुत्रैर्भरिवरुतिगर्भभीत्यत्र विद्यमानता
सहा। र्थे विद्यमानैरपि दशभिः पुत्रैरित्यर्थः। सहसः श्रेत्रो मैत्रेण। तुल्यार्थस्तुः
लोपमावतिरिक्तैः तृतीया षष्ठी च। राज्ञा तुल्यः। रासः तुल्यः। साकं सादृकं तं प्रभृ
तयः सहादयः। साकं नयनाभ्यां श्लक्ष्णां दंताः सादृधनिभिधृतः साधुः।
कृतमेतावतोक्तेनेत्यादि। नम आदिभिर्योगे चतुर्थी दर्शयति। नमो नारा

यणा य। एवं स्वस्ति रासे। सोमाय स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। अंलं म लो म ला य। अत्रलं
शब्दः सामर्थ्ये। अन्यत्र तु अलं विवादे नावषट् अग्रये। तृणाय म न्यते। कले भ्यो वाः
ति। विप्राय प्रति शृणोति गां। प्रति शृणोति। प्रति जानीते। अनुगृणातीत्यादि। वा
ताय कपिला विद्युत्। मृताय कीतः इति यथा प्रयोगमादिशब्दात्तत्रेयं॥ मृते
त्यादि यो गे पंचमी। मृते स्ताना न्नमुक्तिः। अन्यो गृहाद्विहारः। भिन्नो ग्रामात्। इतरो
ग्रामात् आरात् ग्रामात् आरादूरे समीपे वा। पूर्वो ग्रामात् प्राक् उदग्वाग्रामात्
दक्षिणादिग्रामात् जन्मनः आरभ्य जन्मनः प्रभृति धर्मचरति गृहाद्विहारः। स्तो
का न्मुक्तः कृष्णमुक्त इत्यादिशब्दात्तत्रेयं॥ निर्वारिणा दौषष्टी। निर्वारणं विवृ
णोति। क्रिया गुण जातिः समुदाया पृथक्करणं। निर्वारणं तत्र षष्टी। क्रिया परा

एतन्मगदाधकः श्रेष्ठः॥ अत्र क्रिया परसमुदायात् भगवदाराधनस्य वैशिष्ट्येन पृ
थक्करणं। अतः क्रिया पराणामिति समुदायेषु श्रीगवां कृष्णगौः संवत्तरीरा। अत्र
गुणेन समुदायात् पृथक्क्रियते। एतेषां त्रिभूतमः। त्रिभूतं जात्या समुदाया
त् पृथक्करणं। आदिशब्दात् किंचिदप्रधानेकमिति षष्ठी। चौरस्य तु जनि रोगः। हिं
सायां चौरस्यो जासयति। निरुद्धि प्रहृष्टि। प्रणिहंति नाटयति काथयति पिनष्टि
वा। सर्पिषो नाथ इति आदिशब्दात् ज्ञेयं॥ स्वस्वाम्यादिभिर्ये गे सप्तमी। स्वाम्यादिभि
श्चेति चकारात् षष्ठी पिते न गोषु स्वामी गवां स्वामी। गोषु इश्वरः। गवामी श्वरः॥
गोषु अधिपतिः। गवामधिपतिः। एवं दायादसां निप्रतिभूषसूति यो गे षष्ठी
सप्तमी चेत्याकादिवर्जिते कृदन्ते उत्तरपदे। वासस्य कृतिः। इह वासः कृते क

ततित्रषष्ठी। भारतस्य श्रवणं। भारतं श्रवणस्य कर्म। कृत्वा योगलक्षणं षष्ठी उभ
 यत्र श्रेया। तादियोगे तु। मया कृतं। ग्रामं प्रापुः। आदिशब्दात् ग्रामं गच्छन्ध
 मं भिजमानः। अनं पेचि वान् शुभं च काणः। देवं दिदृक्षुः। आत्मानं मलं करि
 षुः। दैत्यान् द्यातुकः। लक्ष्म्याः कामुकः। अत्र न निषेधेऽर्थः। कटं कृतवान्। अनं
 भुक्त्वा ग्रामं गतुं मुक्तं ठतेत्यादौ तादियोगान्न षष्ठी। स्मरती च कार्ये स्मृत्यर्थे
 प्रयुज्यमाने कार्ये कर्मणि षष्ठी। मातुः स्मरति। जीजेतामीष्टे। अत्र प्राधान्यं
 वा। मातरं स्मरति॥ हेतौ च तृतीया पंचमी वक्तव्या। हेतौ साध्यं केतुतीया पंचमी
 वक्तव्यौ। अनित्यशब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वात्॥ भयं हेतौ पंचमी भयस्य हे
 तुः कारणं तत्र पंचमी। चैदिमेति। व्याघ्रात् त्रस्यति। विद्युत्पाताच्च कितः।

षष्ठी हेतु प्रयोगे हेतोः प्रयोगे षष्ठी। कस्य हेतोः। इत्थं भावे तृतीया। अनेन प्रकारेणोति। इत्थं तदभावलक्षणे तृतीया। शिष्यं पुत्रेण पश्यति। पुत्रतया पश्यतीत्यर्थः। संसारमसारेण। असारतया पश्यतीत्यर्थः॥ येनांगे विकारः। येनांगेन विकृतेनांगिनो विकारः तस्माद्विकारादंगात् तृतीया। विर्करस्तु न्युनाधिकत्वाः भ्यां द्विविधः। अङ्गाकारैः पादेन खंजेत्यादौ न्यूनेनांगेन विकारः। मुखेन त्रिलोचनः। वयुषा चतुर्भुजः। आधिक्येन विकारः। जनिकर्तुः प्रकृतिः। जनिर्जननं जनेः। कर्तृतस्य प्रकृतिमूलकारणं एतदेव विवृणोति। जायमानस्य कार्थस्योपादानं मूलकारणमपादानं संस्तं भवति। तत्राप्युपादानेयं च मी। ब्रह्माणः प्रजाः प्रजायन्ते। यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते। तत्सद्ब्रूहेति। अत्र जनिप्रकृतिक

तृ भूतानां जायमानां च जानां यध दवा च मुपादानं तस्मात्पंचमी॥ आ
 डादियोगे पंचमी॥ आपाटलिपुत्रा इष्टो देवः। पाटलिपुत्रं नाम नगरं मय्यदि
 कृत्या भिवाप्य वृष्टुः इत्यर्थः। आदिशब्दादपपरी चर्जते। अपग्रामादित्यादि
 ज्ञेयं॥ तादर्थ्यं चतुर्थी च वक्तव्या। सोर्थे यस्य तत्तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं॥ संयमा
 यश्रुतं धत्ते नरो धर्मा यसंयमं। धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दात्राय भुक्तये॥
 नरः संजमार्थं श्रुतं। धर्मार्थं सं. मोक्षार्थं धर्मं. दानार्थं भुक्तार्थं च धनं धत्ते इत्य
 न्वयः॥ क्रुद्धादियोगे चाक्रुब्धिद्रुह इव्याऽसूया श्लाघ रुकु स्यात्पधारि स्य
 हिते क्रुद्धादयः। तथा वयधातुयोगे प्रियमाणे चतुर्थी। सोपसर्गक्रुब्धिद्रुहो
 योगे द्वितीया। चकारात् सातव्या। उदाहरणानि॥ क्रूराय क्रुब्धति। मित्राय

दुह्यति। सोपसर्गत्वे तु कूरमभि कुष्यति। मित्रमभि दुह्यति। गुणवते असूयः
ति। ईर्ष्यति। गोपी स्मरात्। कृष्णाय श्लाघते। रुतेतिष्ठते शपते वा भक्ताय धारयते
मोकं हरिः। साधवे स्थह्यति। राज्ञे रोचते विजयः। यथाप्रयोगं दृष्टव्यं॥ कालोपेः
पंचमी च वक्तव्या। कालोपे कर्मण्यधिकरणे च पंचमी वक्तव्या। हर्म्यस्ये न ते हः
र्म्यमारुह्ये न ते आसनास्ये न ते आसने उपविश्ये न ते इत्यर्थः। निमित्तात्क
र्मसंयोगे सप्तमी च वक्तव्या। निमित्तात्प्रयोजनवाचिनः शब्दात्पंचमी॥ कर्मयो
गे सति च वक्तव्या॥ कर्मणि द्विपिनं रुन्ति। चर्मनिमित्तं द्विपिनं व्याघ्रं रुन्ति। दंत
योर्निमित्तयोः कुंजरं गजं रुन्ति। बालेषु निमित्तेषु च मरी रुन्ति। सिम्रितीमा
यां निमित्तभूतायां पुष्कलकोनामन्त इत्यामाभिपतिरुतः॥ अथवा सत्रसाह

चर्यात्पुष्कलकोगन्धमृगः॥सिन्धिमृगमदनिमित्तैत्यर्थः॥विषयेचातर्क्यं
 तुरः।अत्रतर्कःक्रियाश्रयत्वाभावान्नाधिकरणमितिविषयेसप्तमी॥षष्ठीसप्त
 म्योचानादरे।अनादरेद्योत्येषष्ठीसप्तम्योभवतः।मातापित्रोःरुदतोःप्रव्रजतिपु
 त्रः।मातापित्रोरितिषष्ठीसप्तम्योरेकमेवोदाहरणं।बहुषसाधुषुनिवारयत्स्वय
 मार्योयातिसाधुमार्गेण।बहुषसाधुषुनिवारयत्स्वपिस्वयमेवानार्योमात्यसा
 धुमार्गेण।बहुनांक्रोशातांगतश्चौरइत्यनार्योयात्यसाधुमार्गेण।त्यत्रापिचाः
 नादरः।अन्यत्रज्ञानादिविशेषः।इतंतेक्तांतेकर्मणि सप्तमी।अधीतीव्याकर
 णे॥अन्योक्तेप्रथमा।यदितियदाइदंकार्यत्वादिकंकर्मकारकादिकमन्येना
 द्यातेनकृताचकारात्तद्वितसमासाभ्यामुक्तंभवति।तदाप्रथमाप्रयोक्तव्या॥

य टः क्रियते अत्र ते इत्याख्याते नाभिहिते कर्मणि प्रथमा पटः कार्य इत्यत्र कृता
एष प्रत्ययेनोऽन्ते कर्मणि प्रथमा राजा राजत इत्यत्र ते इत्याख्याते न कर्तुं यभिहि
ते राजेति कर्त्तरि प्रथमा कुंकुमेन रक्तेन वस्त्रं कौकुममिति तद्वितेनाभिहिते क
र्मणि प्रथमा प्राप्नुदकं ग्रामं प्राप्नोद को ग्राम इत्यत्र समासेनोक्ता प्रथमा इत्या
दिशेयं ॥ अंदसि स्यादिः सर्वत्र अंदसि सर्वत्र कारके सर्वादि भक्ति भवतीति द
भ्राजुतिदधि जुहोतीत्यर्थः ॥ पुनंतु ब्रह्मण्यतिरिति ब्रह्मण्यतिरिति पुनं
स्त्विति द्वितीयाथे प्रथमा ॥ व्रजती विरेजु गोव्यो विरेजु रिति द्वितीया प्रथमाथे
॥ ॥ इत्युदारमतिना सरस्वती सूत्रवृत्तिवृत्तिं वितन्वता पुंजराजविभुना सु
विस्तरं कारकप्रकरणं निरूपितं ॥ ॥ विभक्तीनामर्थवत्त्वं निरूप्याभानं

तरं अर्थो विद्यते यासां ताः अर्थवत्यो विभक्तयः ताश्च ता विभक्तयश्च ताभिर्वि
 शिष्टानितेषां समासः तद्विशिस्तानां पदानां समासो निरूप्यत इति समासः
 निरूपणं प्रतिजानीते ॥ समासश्चाऽन्येनाम्ना ॥ नाम्नी च नामानि च आदेशश्च
 द्वंद्वेनामानितेषां नाम्नां क्वचिद्बहुनां नाम्नामन्ययोग्यत्वे सत्येव समासो भव
 ति। चकारात्तद्वितेऽपि भवति। ततोऽन्ययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति ॥ २५
 ततो भार्यापुरुषस्येत्यादौ विपरीतान्ये समासो नास्ति। अथ वादेवदत्तस्य
 भार्यापुरुषस्य वस्त्रमित्यत्र मध्यवर्तिनो भार्यापुरुषशब्दयोः परस्परम
 न्ययोग्यभावत्वात् समासः। समासश्चाऽन्येनाम्ना इत्यत्र नामाख्यातोऽप्यस
 र्गनिपाता इत्यादिषु प्रसिद्धेनामपदमेव नामशब्देनोच्यते। अन्यथाऽविभक्ति

नामेत्येतल्लक्षणवद्विर्नामभिः सर्गस्य क्रियमाप्नोसमासप्रत्ययोरिति सूत्रं व्यर्थं स्या
दतएवैतच्छ्रं कानिराकरणा यार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरु
प्यतइति प्रतिज्ञातत्वादुक्तिरुत्तरात् तस्मादत्र पदपर्यायो नामशब्दो वेदितव्यः स
च समासः षट्स्थः तदेव दर्शयति । अव्ययीभावस्तस्य सुरुषो द्वंद्वो बहुव्रीहिः कर्म
धारयो द्विगुश्चेति । लक्षणानि दर्शयति । पूर्वपदप्रधानो अव्ययीभावः । पूर्व
व्ययेऽव्ययीभावेत्यत्राद्व्यये पूर्वेष्वधान्ये नैव पूर्ववर्तिनि अव्ययीभाव इति सूत्रा
र्थः तेन न ब्रह्मण इत्यादौ अव्ययपूर्वकत्वेऽपि अप्राधान्यात्ताव्ययीभावेत्वं द्विगु
तस्य सुरुषो परपदप्रधानो । उत्तरपदप्राधान्यात् तस्य सुरुषः परपदप्रधानः ।
द्विगोस्तु समासस्यार्थे च तद्विस्तारार्थे उत्तरपदप्राधान्यं दुर्घटमपि स्वसंकेता

त्समाहारलक्षणस्योत्तरपदस्यप्राधान्यविवक्षयादशानां ग्राह्याणां समाहारोद-
 शग्राहीत्यादीविशेषणशब्दयोः पञ्च त्रयोः प्रयागात्समाहारः। लक्षणस्य परपदा-
 र्थस्यैव प्राधान्यमित्याशयेन द्विजोरपि परपदप्राधान्यताज्ञेया। द्वंद्वकर्मधा-
 रयोचोभयपदप्रधानौ। बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः। तस्य क्रियाभिसंबन्धादिसे-
 तत्सर्वत्र अव्ययीभावो हेतुत्वेन संबध्यते। क्रियायोगित्वेन पूर्वदिपदानां
 प्राधान्यादित्यर्थः। निष्पादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषः। निष्पादश्चासौ स्थपतिश्च
 तिकर्मधायक इत्यादौ तत्पुरुषकर्मधारयसमवाये कर्मधारय एव ग्राह्य इत्यत-
 आह। उभयपदप्रधानौ बलवानिति। ननु विभक्तौ नैव पदानि प्रयोक्तव्यानि
 किं समासेनेत्याह। ऐक्यपदमेकैकं श्रम्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनं। अ-

२६

नेपदा नामैकपदा। अनेकस्वरानामैकस्वर्य। यथास्त्रियमधि कृ भवतीति भा
गोच्चारणोपयत्नगीरवंस्यात्समासेकृतेउच्चारणप्रयत्नलाघवं स्यात्। इदमेकं
प्रयोजनं। ऐकपदात्शरवणादौ न त्वं प्रयोजनं। तथावैदिकप्रक्रियाप्रसि
द्धमाद्युदात्तादि ऐकस्वर्यंच प्रयोजनं। अधिस्त्री इति स्थिते। स्त्रीशब्दाद्विती
यैकवचनसंज्ञा। एवं सति स्त्रियमधि कृत्य भवतीति विग्रहे विग्रहशब्दे
न किमुच्यते इत्यत आह। अन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वा
कमिति यावत्॥ अतिरिक्तपदं त्याज्यं। हीनं वा को निवेशयेत्। विप्रकृष्टतुल्यं
दध्यात् आनुपूर्व्यंच कल्पयेत्॥ नामाख्यातोपसर्गनिपातसमुदायो वाक्यं।
तस्यार्थवाक्यार्थः तर्हि य एव वाक्यार्थः। साकांक्षः पदार्थो निराकांक्षो वाक्यार्थः।

र्थः तद्यथा गौरीत्युक्ते किमित्याकांक्षा भवति। ततो गच्छतीत्युक्ते निराकांक्षा भव
ति। तथा गच्छतीत्युक्ते आकांक्षा ततो गौरीत्युक्ते निराकांक्षा भवति। अयं वाक्य
र्थः। पदं तु पदार्थं परिज्ञाने हेतुः। नन्वस्य षट्चतुष्टयस्य वाक्यगतस्य कथं
गुणप्रधानं भावइति। तत्र प्रधानमाख्यातं गुणभूतान्यन्यानि पदानि आ
ख्यातार्थस्य साध्यात् इतरेषां पदानां स्वभावसिद्धत्वात् तत्र सिद्धार्थसाध्यार्थयो
र्यदेकस्मिन् वाक्ये समुच्चारणं तत्साध्यर्थं भवितुमर्हति न सिद्धार्थं। तथा च भू
तं सिद्धं भवं साध्यं भूतं भव्यं समुच्चारणं भूतं भव्यं योपदिश्यते। न भवं भूतायेति
न्यायविदः पठन्ति इति॥ अन्वययोग्यमर्थसमर्पयति दर्शयति। एवं विध्यः पद
समुदायो विग्रहः वाक्यमिति यावत्। विग्रहशब्दः पर्यायासंभवाक्यत्वे ययव

स्यतीत्यर्थः। कृते स मासेऽवयवस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः। पूर्वऽवयवेऽवयवीभावः। अवयवे पूर्वपदे सति योऽन्वयः पदसंबन्धः सोऽवयवीभावसंज्ञो भवति। अनेन सूत्रेणावयवीभावसमासविशेषसंज्ञा विहिता। समासश्चान्वयेनास्माभित्यधिकारसूत्रात् समाससंज्ञायां समासप्रत्यययोः समासे वर्तमानायाः विभक्तिः प्रत्यये च परे लुग्भवति अमोलुकि कृते कृत्तद्धित समासाश्चेति नामसंज्ञायां तस्मात्सिञ्जः सीत्यादिना स्यादिविभक्तिः। अन्धित्वादिस्थितिः॥ स न पुंसकं॥ स इत्यवयवीभावो न पुंसकलिङ्गो भवति॥ प्रयोजनमाह। न पुंसकत्वाद्बुद्धत्वात् न पुंसकस्येति सूत्रेण रुत्वत्वं॥ अवयवीभावात्। अवयवीभावात्परस्याविभक्तेर्लुग्भवति। अन्धित्वादिस्थितिः। गुरुकार्यमित्यनेन सप्तम्यर्थेऽवयवीभाव इति दर्शितं। आभारं।

गृहकार्यमित्यर्थः। अभिस्त्रिसप्तपि विभक्तीषु पीत्येवमेव रूपं। अतिसिद्धिति स्थि
 ते। अथ याद्वि भक्तिलुक्। रत्नम् इति स्थिते। ऐ आम्। राय मतिक्ता न्नमिति विग्रहे।
 विभक्तिलोपे। ऐ कपद्ये। रु स्वादेशे च कृतेनामसंज्ञाननृरं सि। अथ यी भावास्त्रि
 लोपः। अतिरिक्ताया रप्रधाने। अथ यी भावः। तत्र एकैकवचनं यत्रावयवप्रधाः
 नेः तत्र तत्पुरुषः तत्र सप्तवचनानि॥ राय मतिक्ता न्नमतिरिक्ते। नावमतिक्ता
 त्तमतिनुजलं। इति विग्रहे। समासप्रत्ययोरिति विभक्तिलुकि कृतेनामसंज्ञायां सौ
 कृते सनपुंसकत्वमिति नपुंसकत्वे॥ रु स्वादेशे संभ्रं हाराणां तिकारोकारौ वक्त
 व्याविति इकारे कृते अथ यी भावादिति विभक्तिलुकि रूपसिद्धिः॥ अत्र यथाश
 दोऽनतिक्रमार्थेन शादृश्यते न यथाशब्देन समासः॥ यथाशादृश्ये॥ यथाश

८८
दः अशादृश्ये र्थेवर्तमानः समस्यते। यथाशब्द एव न समसते। अन्यामिशादृश्ये
पिसमस्यते। यथातदृशः सख्याससखि। अत्राव्ययीभावः। शक्तिमनति क्रम्यकरो
तीतिविग्रहे पूर्ववत्समासकार्ये कृते। यथाशक्तीतिसिध्यति॥ यथार्थाश्चत्वारः।
योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तितासादृश्यं चेति। रूपस्य योग्यं अनुरूपं विष्णुं विष्णुं
प्रतिप्रतिविष्णुं। ऋद्धेराधिकं समृद्धिः॥ अतोभिन्नैतः॥ अतः। अम। अनतः। अकारा
न्नादव्ययीभावात्परस्याः विभक्तैरमृभवति। अतंवर्जयित्वा। अतोग्रहणं पंचमा
उपलक्षणा र्थं पंचमीवर्जयित्वेत्यर्थः॥ कुंभस्य समीपइतिविग्रहे समीपार्थे व्ययं स
मस्यते। समासप्रत्यययोरितिकुंभशब्दात्परस्य षष्ठ्यकवचनस्य लुकि कृते नासं
ज्ञायां सिसेरमादेशो उपकुंभं वर्तते। इति प्रथमैकवचनं। उपकुंभं पश्य इति द्विती

या॥ वाटा ओः॥ दाडि इत्येतयोर्विश्वं भवति। उपकुंभेन कृतं उपकुंभं कृतं। कुं
 भस्य समीपं वर्तते। यः कश्चित्। तेन कृतमित्यर्थः। उपकुंभं देहि। कुंभस्य समीपे
 वर्तमाना मदेहीत्यर्थः। एवं सर्वत्र ज्ञेयं। उपकुंभादानया अनत इत्युक्तत्वाद्भव
 ति। अतो मृदुत्सुसर्गे सर्वविभक्तिसुषाप्तेन अनाप्रथममेवलुब्ध्या वृत्तिर्विहता।
 तदनंतरं अतं वर्ज्यतेति निषेधसामर्थ्यादिपि विभक्तौ लुक् निरस्तः। यदिलुगभ
 विष्यत्तर्हि अस्मिन् निषेधं कथमकरिष्यत्। तस्मादुपकुंभे इत्यत्र न लुक् विभक्तैः। उप
 कुंभं देहा इति षष्ठी उपकुंभं उपकुंभे वा निधेहीति सप्तमी वाटा ओरिति विक
 ल्येनाम॥ अवधारणार्थं यावति च॥ पूर्वपदे अवधी भावे भवतीति शेषः। यावन्नि
 अमत्राणिकां स्पष्टा त्राणि तावतो ब्राह्मणानामनुयस्येति विग्रहे। अवधारणार्थं

यावन्मिं ऋदे प्रयुज्यमानेऽव्ययीभावः। समासप्रत्ययोः। यावदमत्रमिति रूप
सिद्धिः। मन्त्रिकाणामभावो निर्मन्त्रिकवर्तते। अभावेऽव्ययीभावः समासप्रत्यय
योरिति षष्ठीलोपः। रुखादेशः। अतोऽमपूर्ववत्। निर्मन्त्रिकमिति रूपसिद्धिः॥
अवधारणार्थे यावति चेति चकारात् योगपदसाकल्यवीप्साशब्दप्रादुर्भावप
श्चात् यथानुपूर्वसादृश्याद्यर्थेषु अनुक्तमप्यव्ययीभावस्थलं यथा प्रयोगं स्व
यमूह्यं॥ अत्र यं विभक्तिः समीपसमृद्धिवृद्धार्थाभावात् यथा संप्रतिशब्दप्रादुर्भ
र्भावात्पश्चाद्यथानुपूर्वयोगपदसादृश्यसंप्रतिसाकल्यान्नवचनेषु॥ इत्यव्य
यीभावः॥ अमादौ तत्पुरुषः॥ पूर्वव्यये व्ययीभाव इत्यस्मात्पूर्व इति पदस्यानुवृ
त्त्याद्वितीयांते पूर्वपदे सतीति वार्येयं तथा सति तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भव

ति। ग्रामं प्राप्नोति इति विग्रहे समास प्रत्यययोरिति विभक्तिलोपः। नाम संज्ञायां स्या
 दिः ग्राम प्राप्नोतिः अत्र द्वितीयांतं पूर्वपदं। दात्र धि न्नमत्र तृतीयांतं। यूप दारुः
 चतुर्थींतं। वृक भयमत्र पंचम्यंतं। पूर्वपदं। राजपुरुष इत्यत्र षष्ठ्यांतं। अन्नसौंड
 सप्तम्यंतं॥ क्वचिदैसाद्यंतस्य परत्वं॥ क्वचित्तु रूषेऽसाद्यंतस्य परत्वं भवति॥
 अग्नौ आहितं इति विग्रहे आहिताग्निः। क्वचिदित्युक्तत्वात् अग्नौ आहित इत्यपि
 भवति। पूर्वस्मिन् भूत इति विग्रहे असाद्यन्तस्य परत्वं भूत पूर्वः। ऐकपदस्यः
 प्रयोजनान्नरसाह। समासे क्वचिदैकपदत्वात् हेतुः। शरवणं आश्रवणमि
 त्यत्रैकपदत्वात्। वानस्येति। वाशब्दः त्रिनयनसुरापानमित्युभयत्र सं
 वध्यते त्रिणयनः सुरापानमित्यपि भवति। क्वचिदिति विशिष्टप्रयोगानु

सारेण एण त्वनित्यत्वं विकल्पोपवादश्चेत्यः। प्रवणं अन्तर्बर्णं पूर्वार्द्धः। खुरणाः खुर
णासः सूर्य एण रवा इत्यादौ नित्यं एण त्वं। दुर्ब्वनं गिरिनदीगिरिणादी चक्रनितं वः
चक्रनितं वः। इत्यादौ विकल्पेन एण त्वं। इन्द्रवाहनं। हुरभाभिनी प्रिययूना परिप
क्वानीत्यादौ एकपद्यात्प्राप्तस्यापि एण त्वस्यापवादः। एवं लौकिकप्रयोगवशात्
ज्ञेयं॥ नन्नि॥ नन्निपूर्वपदे सति तु सुदूष संतको भवति। नवा ह्यणः। नाम्नामन्व
ये समासः। नतु नग एतीत्यादौ॥ नौ॥ न। आ समासे सति नञ् अकारादेशो भव
ति नाकादिवर्जं॥ नञः जाते अवाह्य एण इति सिद्धं। वाह्य एण द न्य इत्यर्थः। अश्वाद
न्य इति विग्रहे नञ् अश्व इति स्थिते॥ अन्स्वरेण समासे सति नञ् अनादेशो भव
ति स्वरपरे॥ इत्यनादेशो कृते स्वरहीनं परेण संयोज्यं। अनश्वः। उभयमपि नाका

दौनेत्याह। नाकादि वज्जमिति। न अकं नाकमित्यत्रा नादेशाभावः। नागः। नमुचिः।
 नखं। नक्षत्रं। नपुंसकं। नकुलमित्यादयः शब्दाः। नाकादौ द्रष्टव्याः। धर्मविरुद्धः।
 तिविग्रहे अधर्म इति सिध्यति। ग्रहणाभावः अग्रहणमिति दन्यतद्विरुद्धतद
 भावेषु न नवर्तते। तस्मादन्यस्तदन्यः। तेन विरुद्धस्तद्विरुद्धः। तस्मात्भावस्तदभा
 वः। एतेष्वर्थेषु न नवर्तते। तस्मिन् पूर्वपदे सति तत्पुरुषः। इति पूर्वार्थे वा दमुपसं
 हरति। तत्पुरुष इति॥ द्वंद्वं निरूपयति॥ चार्थे द्वंद्वः। शब्दस्य अर्थः चार्थः। तस्य चातु
 र्विध्यमाह॥ समुच्चायाश्च य इतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। परस्परनिर
 पेक्षाणां तुल्यकत्वाणां अनेकेषां मेकक्रियासंबन्धः समुच्चयः। अतुल्यकत्वाणां
 परस्परनिरपेक्षाणां एकत्र संबन्धः। अन्वाचयः। उद्भूतावयवाणां सापेक्षाणां

कचसंबंधः इतरेतरयोगः अनुद्धतावयवानां सापेक्षाणां परस्परसंबंधः स
माहारः। एते च स्यात्तः। तत्रार्थचतुष्टये समुच्चया न्याचययोः समासो नास्ती
ति दर्शयति। ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियाभिः संबन्धे समुच्चयेः
चकारः भजनक्रियायाः ईश्वरेण गुरुणा च संबन्धं द्योतयति एकक्रियाभिः
संबन्धश्चार्थः। तथा वटो मितामटगां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबन्धेऽन्याच
ये एकस्य वटोः अटने आनयने च क्रियाद्वये संबन्धं द्योतयति चकारः। एवं क्रि
याद्वये संबन्धेऽन्याये चार्थे समासो नास्ति। कस्मात्। परस्परसंबन्धा न्नास्मात्
न्याययोग्यताया मेव समासविधानं। अत्र क्रियानुरोधान्नां परस्परसंबन्धा
भावात् समासो नस्तीत्यर्थः। अतएवार्थप्रधान इतरेतरयोगः। समुदायार्थप्रधा

नः समाहारः। इतरेतरयोगी समाहारे च चार्थे द्वंद्वसमासो भवति। तत्रोभयप
दप्रधानत्वे पदयोः पूर्वपदप्रयोगनियममाह। द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारो
कारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः। अल्पस्वरानल्पस्वरयोरल्पस्वरस्य पूर्वप्रयो
गः। प्रधानाप्रधानयोः प्रधानस्य प्राग्वययोगः। तथा इकारान्तस्योकारान्तस्य च
प्राग्वययोगः। पदुश्च गुप्तश्चेति विग्रहे। चार्थे द्वंद्वः। समासे उक्ताथानामप्रयोगः।
उक्तः अर्थो यैस्ते उक्ताथः। चादयः तेषां प्रयोगकार्यः समासप्रत्यययोरिति
विभक्तिलोपेनामसंज्ञायां स्यादौ द्वित्वविवक्षायां। पदुगुप्तौ। अत्रोकारान्त
स्य पूर्वनिपातः। अग्निश्च मरुत् च अग्निमरुतावत्रेकारान्तस्य पूर्वनिपातः।
भोक्ता च भोग्यश्चेति विग्रहे। भोक्तृभोग्यौ प्रधानस्य प्राक् प्रयोगः। भोग्यावि

षयः। धवश्चरुदिरश्च धवश्चरुदिरौ। अत्राल्पस्वरस्य पूर्वप्रयोगः। देवता द्वंद्वे
पूर्वपदस्य दीर्घो वा वक्तव्यः। देवता वाचकनामभिः कृते द्वंद्वे पूर्वपदान्तस्य वा
दीर्घो वक्तव्यः। अग्रीषोमौ। इकारान्तपूर्वनिपात इन्द्रा वृहस्पती अल्पस्वरस्य
पूर्वनिपातः। पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। रविचन्द्रावपिनोपलक्षितावितिकल्पः।
अग्न्यादेः सोमादीनां षत्वं वक्तव्यं। अग्रीषोमावित्यत्र षकारः। आदिशब्दादग्नि
ष्टोमः। अग्निष्टुत इत्यादिषु षत्वं द्रष्टव्यं। वक्तव्यप्रयोगमूलत्वात् क्वचिद्देवता
द्वंद्वेऽपि अग्निमरुतावित्यादौ पूर्वपदस्य दीर्घत्वं न। इतरेतरयोगे द्विवचनं द्वि
त्ययोगाद्विवचनमिति। अग्रीषोमादावितरेतरयोगे द्वंद्व इति प्रकटीकृतं। ए
कवद्भावावोसमाहारे वक्तव्यमित्यत्र समुदायार्थप्राधान्यविवक्षायां बहुव

चनं। अवयवार्थप्रधान्यविवन्तायाशशाश्वकुशाश्वपलाशाश्व। शशकुश
पलाशं। शशकुशपलाशः। निपातानामनेकार्थत्वाद्वाग्रहणात्कचिदितरेतरयो
गपि एकवद्भावः। अन्यादीनां विभक्तिलोपे सगागमेव क्तवः। अन्यश्च अन्यश्चेति
विग्रहे समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलोपे सगागमः। सच किंत्वादन्ते। अन्यत् अन्य
इति स्थिते। खोर्विसर्गोऽन्तो लुप्त्युक्ता रेपदांतताश्रयणेन एदोतो त इति अकार
कारलोपेऽन्योन्यमिति सिध्यति। तथा परस्परमिति सगागमे रूपं। शशकुशप
लाशं। अन्योन्यं। परस्परमित्यादौ कथं न पुंसकमित्याह॥ एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ॥ ए
कत्वे वर्तमानौ यौ द्विगुद्वंद्वौ तो न पुंसकलिंगौ भवतः। न पुंसकलिंगकविधाना
त्ते रम्। शशकुशपलाशमित्यादि सिध्यति॥ इति द्वंद्वः। द्विगुं निरूपयति॥ संख्या

पूर्वः समाहारा र्थः समासो द्विगुर्निर्गद्यते। समाहारे इति शीघ्रं द्विगुः। समाहारे
र्थे द्विगुः समासो भवति। ततः तस्मादकारात्ता दीप्यस्य यो भवति। दशानां ग्रामा
णां समाहारी दशग्रामीत्यत्र संख्या पूर्वत्वेन द्विगुसंख्यायां विभक्तिर्लोपे इका
रात्ता दीप्यस्य यः। एवं तव द्रूपं। पात्राद्यंतो द्विगुर्निरीवत्तः। पंचपात्रां त्रिभुव
नं। चतुःपथां पंचाग्नयः समाहृता इति विग्रहे समाहारस्यैकत्वे द्विगुद्व
द्वाविति नपुंसकत्वा पंचाग्निः। अकारात्तत्वाभावात्तद्दीप्यतथा पंचानां गवां
समाहार इति विग्रहे पंचगु। नपुंसकत्वाद्भ्रस्वत्वं। रुस्वादेशे संध्यन्तराः
णामिकाशे काशौ वक्तव्याविति उकारः। त्रयाणां फलानां समाहार इत्यत्र फलशब्द
स्यादंतत्वादीपा भवितव्यां तत्राह। त्रिफलेति रूढितः। रूढिस्तु बहुशिष्टप्रयो

गः। शिष्टैः त्रिफला इत्येव प्रयुज्यते। त्रिफलीति न साधु प्रयोगः इत्यर्थः। पंचपात्रं
 त्रिभुवनमित्यादौ समाहारेने प॥ इति द्विगुः। बहुवीहि निरूपयति। बहुवीहिः
 इत्यर्थः॥ समासमध्यस्थपदापेक्षाया मन्यपदार्थे प्रधाने सति अन्यप
 दस्य अर्थः अन्यपदार्थः। तस्मिन् प्रधाने सति यो न्वयः स बहुवीहि संज्ञः
 को भवति। बहुधनं यस्येति विग्रहे विभक्ति लोपेनाप्रसंज्ञायां स्यादिति।
 अत्र समासवर्तिनो बहुधनशब्दो यस्येत्यन्यपदार्थेन सह संबंधः। तः
 स्मात् समासे सति बहुधनशब्दः प्रधानस्यान्यपदार्थस्य वलिंगं विभक्ति
 अस्ति धनं यस्य सति धनः। अस्तीति तिङ्प्रतिरूपकमवयवम्। अस्ति धन
 न इत्युदाहरणम्। अवयवपूर्वप्यन्यपदार्थे प्राधान्ये बहुवीहिरेवेति स्तापना

र्थः एतेनांतरंगवहितंगउच्चैः मुखैः सर्वकर्मकादयो निर्णीताः। तद्गुणसंविज्ञान
स्य बहुवीहेर्लक्षणमाह तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया यत्र ज्ञापयते स त
द्गुणसंविज्ञानो बहुवीहिः। यत्र गुणप्रधानः यो साक्षात्संबन्धः संयोगः समवायो
वो स तद्गुणसंविज्ञानः क्रियान्वयेत्येति शेषः। तस्यैतदन्यपदार्थस्य प्रधानस्यैकदेश
शः कश्चिदेको वयवो विशेषणतया यत्र ज्ञापयते स तद्गुणसंविज्ञानः। लंबोक्तो
यस्य सलंबकणः। ननु कर्णकम्ब इति कथं न भवति। तत्राह। बहुवीहो विशेषण
सप्तम्यंतयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः। बहुवीहिरूपलक्षणं। तेन रक्तलता इत्यादौ च।
इति लम्बशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः। भालेलोचनं यस्य स भाललोचनः। व
क्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वाच्चन्द्रशेरादिषु नाचन्द्रशेखरः। गरुडश्च जः। यत्र

नाभः॥ चक्रपाणिद्वयादौ प्रयोगवशात्तत्तयेयं॥ प्रजामेधयोः रसुक॥ प्रजामेधयोः
रसुग्भवति॥ वहुवीलौ॥ सुष्टु प्रजायस्य सुप्रजाः॥ सुमेधाः॥ दुर्मेधाः॥ दुःप्रजाः॥ यस्य
लोपः॥ अतंतत्तादत्तलोसाविति दीर्घः॥ अमेधाः सुप्रजाः दुर्मेधाः॥ इत्येवं प्रायमुदाह
रणं॥ नन्दुः सुभ्यस्ववति ज्ञापनार्थं॥ तेन नन्दुः स प्रजाः॥ प्रजा॥ मधुसमृद्धिः स मेधि
तमेष येत्यादौ न॥ अस्मिन् न॥ वहुवीलौ अस्मिन् प्रत्ययो भवति॥ शोभनो अस्मिन् यः
स्य॥ यलोपः॥ नोपधायाः॥ नास्मिन् नोलोपश्च॥ ह्रस्वः स लोपः॥ सुधस्मिन् रूपवती
भाष्यायस्येति विग्रहे॥ अन्यार्थे॥ स्त्रीलिंगस्यान्यार्थे वर्तमानस्य रुस्वा भवति॥ स्त्री
प्रयांतस्येकिं॥ सुस्त्रीः॥ समासप्रत्यययोरिति विभक्तेर्लोपे अनेन सूत्रेण भाष्याशि
दस्य रुस्वत्वं॥ पुंवद्वौ॥ पुंवत् वा पुंवदव्ययपदं समासे सति समानाधिकरणे

उक्तं पुंस्कस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंद्वा भवति। पुंवद्वावादी यो निवृत्तिः। न हि पुंलिंगः
शब्दोऽप्यधिकरणं भवति। क्वचिदा यो निवृत्तिः। रक्तलतेत्यादौ। ततश्चिपि
निवृत्तौ रूपवद्वाच्यं इति स्थितं। नामसंज्ञायां स्यादिः। च पाश्चैजवाः॥ रूपवद्वा
च्यं॥ अयं वा शब्दो व्यवस्थितविकल्पं द्योतयतीत्याहुः। वाग्रहणात्कल्याणी प्रिया
इत्यादौ पुंवद्वावो न भवति। कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहे समानाधिकरणे
उक्तं पुंस्कस्यापि कल्याणी शब्दस्य न पुंद्वावः। आदिशब्दादौ मोरूभा य्यः।
च मी प्रियेत्यादौ न पुंवद्वावः। मनोसा सुभगा दुर्भगा कांक्षता च यत्ना वासवास
नास चिवा समावासा तनया ब्राह्मणी दत्तारसिका मैथिलीत्यादयः। शब्दा कल्या
णादिषु ज्ञेयाः। शेनी इवाचरति शेनायतेत्यादौ यडि. पंडिता मन्यते पंडिता

लो६

मानिनीयद्याभावः पटुता पटुत्वं अल्यं देहि। अल्यशः अल्यतरा। अल्यतमा॥
अनुकूलदेश्या अनुकूलदेशीयेत्यादौ प्रयोगानुसारेण पुं व श्रौ बो दर्शनीयः।
अन्यार्थवर्तमानस्य तु क्तत्वात् न केवलं व कु वी हा विति भावः। शुभ्रा रूपा इत्याः
दौ न। वाग्रहणादेवेति सातव्यं॥ गोः॥ गोशब्दस्यान्यार्थवर्तमानस्य रुस्वो भवः
ति॥ पंचगावो यस्येति विग्रहे गोशब्दस्य रुस्वः। पंचगुः। संख्यासु व्याचष्टादिपूर्व
स्य पादशब्दस्य अपौ व क्तवः। सहस्रं पादा यस्य स सहस्रत्वपात्। शोभनौ पादौ य
स्य स सुपात्। बाधुदौ पो विवपादौ यस्य स व्याधुपात्। पादादेशे शशसादौ स्वरैष
विशेषं दर्शयति॥ शसादौ स्वरे पदादेशश्च व क्तवः। चकारादन्यत्रापि नपुं
सके द्विपात् द्विपदी द्विपंदि॥ द्विपदी स्त्री नदादौ द्वित्वादीपु। द्विपदः अपत्यं द्वे

१०६

पदः। इत्यादौ पदादेशः। प्रकृते द्विपदः। द्विपदाश्चाभित्यादि॥ टा उकाः॥ समासे स
ति। द्। आ। उ। का। इत्येते प्रत्यया भवन्ति। यथा योगं टा उका इति सूत्रं सर्वसमाससाधा
राणं यथाप्रयोगदर्शनमनुसंधेयं॥ टकारस्तस्युरुषोत्तेयोऽकारो हं द्वयवचा
उकारस्तु बहुव्रीहौ ककारः सर्वतो मतः॥ अचिह्नो महिमा यस्य सोचिह्नमहिमः॥
॥ नौ वौ ॥ नात्तस्य पदस्य टेलोपो भवति। वाग्रहणात्कचिन्न भवति॥ व्यावस्थितवि
कल्योवाशब्दः॥ उपधा लोपश्च भवति। यत्र कचिद्विलोपो न भवतीत्यर्थः। अहो
मध्यमिति विग्रहे। तस्युरुषः समासे कचिदमाद्यंतस्य पूर्वपदत्वे। सवर्णे दीर्घः मः
ध्या रु न इति स्थिते अत्रत्ययः टिलोपाभावाद् उपधा लोपः। स्वरहीनं। स्त्रीर्विसर्गः। म
ध्या रुः। इति सिध्यति। तस्युरुषे न्या रुः। कर्मधारये पुण्यं हं। अत्र टिलोपः। पुण्य

सुदिनाभ्यामहो न पुंसकत्वं। सुनिनाहं। कवीनां राजा इति विग्रहे। समासप्रत्ययः
 ययोरिति विभक्तिलोपेकविराज निति स्थिते य उकेति ट प्रत्ययेनोवेति टिलो
 पेकविराज इति सिध्यति। श्रुत इति दीर्घा कवि। राजी। राज्ञां पूः राजपुत्रं पुरश
 द्द स्यादंतत्वेन न पुंसकत्वं। वाक्क मनश्च वाङ्मनसां। अत्र अत्र प्रत्ययः। दक्षिणा
 स्यादिशि पंथा। अप्रत्ययः। नोवेति टिलोपः। दक्षिणा पथः। अहश्चरात्रि श्चेति वि
 ग्रहे समासे विभक्तिलोपे। अह इति सकारे कृते स्त्रीर्विसर्गः॥ रुवे. उओ. उप्रत्य
 यः टिलोपः। अहोरात्रं। अहोरात्रः। वानपुंसकं। द्वौ च त्रय द्वित्राः। पंच च षड्
 पंचषाः। अत्र उप्रत्यये टिलोपः। वरुवो राजानो यस्य मिति विग्रहे टित्वाट्टि
 लोपे कृते। आवतस्त्रियामित्या पूर्वपुरु राजान गरी। वरुवः कर्त्तारो यस्य सा

वहु कर्तृका। अथातुस्त्रीलिंगीकारात्तुकारात्तुकारात्तुभ्यः। उरसश्चाच्च
नित्यस्यैव कप्रत्ययः। सपत्नीकः प्रियसीमंतिनीकः। सवधूकः। फलितजंवूकः।
आरामः। नदीमातृकः। जीवत्यितृकः। बूढोरस्कः। नतुसपत्नी। सवधूः जीवत्यि
ताबूढोरः इत्यादिप्रयोगार्हः॥ ॥ कर्मधारयस्युत्पत्त्यर्थः॥ यद्वयतुल्यार्थे एक
र्थनिष्ठे सति एकस्मिन्नार्थे निष्ठावृत्तिर्यस्य तदेकार्थनिष्ठं तस्मिन्कर्मधार
यसंज्ञकः समासो भवति। उत्पलशब्दवाचा मेव नीलपदे न विशेष्यते इत्येकाः
र्थनिष्ठत्वं। अत्रापि प्राधान्येनैव समासः। तेन समानाधिकरणवदुबोहे निरा
सः। नीलं च तदुत्पलमिति विग्रहे एकार्थत्वोक्तनाय चकार आनीयते। उक्ता
र्थानामप्रयोग इति तस्याप्रयोगे समासप्रत्ययोरिति विभक्तिलोपे। नामसं

आमांसिः नीलोत्पलं। अत्र विशेष एतत्पूर्वनिपातः। तथारक्तलतारक्ताचा
सौलताचेति विग्रहे पूर्ववत्॥ पुमांश्चासौ को किल श्रेति विग्रहे। पुंससि पुंसोः
सुङ्। वितो नुम्। समहं तो। हसे पः सेल्लिपः॥ संयोगाच्च स्यलोपः। न सकृच्छते॥ पुं
मांश्चासाविति सिध्यति॥ समाप्रत्यययोरिति विभक्तिपुमस्रको किल इति स्थिते।
संयोगाच्च स्यलोपापवादमाह। पुंसः खर्चैः संयोगालोपो देक्तव्यः। तेन न सकारलो
पः। पुंस्को किलः। नाम्नश्च कृता समासः। प्रादे रूपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन स
ह समासो भवति॥ स च समासः तस्य रूपः। प्रवादः कुं भकारः। कुं भं करोतीति
विग्रहे समासत्वादिभक्तिलोपः॥ नामत्वात्प्रादयः। स ह्रदेः सादिः। समासे
सति सहादीनां सादि भवति। स ह पुत्रेण गत इति विभक्तिलोपे सह श

वत्स्यसादेशः। सरुदिशब्दमभ्येसमानशब्दस्यापिलोभवति सूचितं। तेन ज्ञेति
ज्जनपदपि उ वं धुलोहितनाभि वेशीरात्री जं धं कुन्ति व्रत चारीतीर्थपितृषु स
मानशब्दस्य सादेशः। समानं ज्योतिर्यस्य स ज्योतिः स जनपदः स पिं उ त्सादि। रूपा
दिषु विकल्पो न समानशब्दस्य सादेशः। समानं रूपं यस्य स रूपः। समानरूप इ
ति वा। समानवर्णः स वर्णः। समानजातीयः स जातीयः। स गोत्रः समानगोत्रः। स
स्थानः समानस्थानः स धर्मा समानधर्मा स वया समानवया। समाननामो
स नामा। इत्यादियथाप्रयोगमवसेयं। सरु चतीति विग्रहे स हाँ सादिरिति देः ३
सरु संति रसां सधिसमिति रयः। सभ्यादेशे सभ्य उ। विश्वगं चतीत्यटे र द्यादेशः
विश्वदुः। अमुं चतीत्यत्र अ द्यादेशः। अदुः॥ कोः कर्त्त॥ कुशब्दस्य कदा

देशः स्यात्तत्पुरुषे॥ कदन्नकुत्सितमन्त्रा अत्रकुत्सितस्य कदादेशः॥ शीषदर्थे
 ॥ कदुल्लंकोल्लं कवोल्लं॥ अत्रकुत्सितस्य कदादेशः॥ इषल्लवां कालव
 ने अत्रकुत्सितस्य कदादेशः॥ पुरुषेवा॥ पुरुषशब्दस्य वा आकारान्तादेशः का
 पुरुषः॥ कुपुरुषः॥ तत्पुरुषस्य वा अन्यत्रकुपुरुषोदेशः॥ कुत्सितअधाः
 कदअधा अत्रकदादेशः॥ कापथः॥ कुत्सितः पंथाः॥ अत्रकादेशः॥ बहुवीहो
 न॥ कुपथोदेशः॥ षट् दशचमानं येषां ते षट् दशानूदति स्थिते॥ ऐकपद्यात्
 षुभिषु पितिदकारस्य उकारत्वे कते सहादे इति षकारस्य उकारे उओषो
 उशानू नाओ नो लोपश्चाविति नकारलोपः॥ अथ वा सहादेः सादिरित्यनेने
 व॥ उत्त्वेकत्वे॥ षट् दशचमानं येषां ते षट् दशानूदति स्थिते॥ समाससंज्ञायां वि

भक्तिलोपे षट्दशानुश्रितस्थितेः शुभिश्रुतिविषयोत्वं उओटाउ का इति उः
प्रत्ययः इति लोपः नाम त्वात्त्वादयः षोडशः ॥ षट्दशानुश्रितस्थितेः शुभिश्रुतिविषयोत्वं
इति विग्रहे विभक्तिलोपे सहादेः सादिरिति दंतस्य दन्तः पुत्रेन दस्य उः पुनः
सहादेः रिति षष्ठोत्वं नाम संज्ञायां षोडशसि इति स्थिते ऋकारो नुमर्थः वृत्तो
नुम्रुहसेपः सेरिति सिलोपः संयोगांत इति तलोपः ॥ अयमश्रुः षोडशदिद
नू वृषः वयसि किं द्विदंतं करी ॥ तद्विते पुदाहरणमाह ॥ षड्युकारा असौ
ति प्रकारे व्याप्रसायेत वर्गस्य पुत्रं पश्चाद्दुत्वं षोठा दंतस्य दन्तः पुत्रं पुत्रं
टाउकेति उ प्रत्ययः स्वरहीनं परेण संयोगे ॥ षोडशसि स्थितिः ॥ अत्र षट्
दशानुश्रितस्थितेः विग्रहः ॥ दहंतो परिरिति विग्रहे सहादेरिति तकारस्य सका

रः। वृहस्पतिः। महांश्चासावी श्वरश्चेति विग्रहे समानाधिकरणे महत्त्व
 स्थाकारां तादेशः। महे श्वरः। अन्यत्र मरुतां पुत्रो मरुत्पुत्रः। तथा महा माया
 मरुती माया यस्याः सेत्यत्र ती इत्यास्यात्वं। द्यौश्च भूमिश्चेति विग्रहे द्यौश्च द्यौः
 द्यावादेशः। जाया च पतिश्चेति विग्रहे जाया पदस्य जंदं इति विकल्पे नादेशो
 भवतः। सहादेः सादिदित्यनेनैव। तेन जंपती दंपती जाया पतीत्येतस्य प
 र्यायो। ननु स्वच्छंदसादेशाः कथं क्रियंते तदर्थे साहा आकृतिगणोयं। यथा
 प्रयोगेन्द्रव्यः। सिद्धं शब्दाकारमुपलभ्य तदनुसारेण देशविधानमस्मि
 नाण इत्याकृतिगणः॥ अलुक् कचित्। कचित्समासे तद्धिते कदन्नेपि विभ
 क्तेरलुक् भवति॥ समासपूर्वपदस्यायाः विभक्तेरलुक् तथाह ध्रानुक्ता।